

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE HİNDİSTAN YOLU

Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde
Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri

Salih Özbaran

*C. Orhonlu ve V.J. Parry'nin
Aziz Hâtıralarına*

İçindekiler

Önsöz	66
Giriş	67-70
I. Bölüm : XVI. Yüzyıl Başında Hint Okyanusu: Portekiz Egemenliğinin Te'sisi	71-81
II. Bölüm : Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yer- leşmesi	82-91
III. Bölüm : Genişleyen Osmanlı Dünyası : Hint Ok- yanusu'nda Türkler	92-104
IV. Bölüm : Türk-Portekiz Barış Teşebbüsleri	105-111
V. Bölüm : Hint Okyanusuna Açılan Yeni Yol : Bas- ra Körfezi Kıyılarında Osmanlılar	112-119
VI. Bölüm : Hürmüz Kuşatması	120-130
VII. Bölüm : Baharat Ticâretinin Canlanması: Hint Ok- yanusu'nda Yeni Durum	131-141
Sonuç	142-143
Kısaltmalar	144-146

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu ile ortak tarihinin başlangıç kısmı ele alınmaktadır. Yeni -özellikle Portekizce- kaynakların ışığı altında Osmanlı Devleti'nin Okyanus'tan gelen Portekiz tehdidine karşı reaksiyonu, Türk-Portekiz çekişmesinin bir bölümü ve bu yolda gelişen olayların baharat ticâretine etkileri ana hatları ile anlatılmağa çalışılmıştır. Araştırmam, 1977 yılı martında Prof. M.T. Gökbilgin, Prof. M. Aktepe, Prof. B. Kütükoğlu, Prof. N. Göyünç ve Prof. Y. Yücel tarafından kabul edilip, nisan ayında kollekyumu geçilen doçentlik için hazırlanmış ve burada bâzı kısımları çıkartılarak ve jüri üyelerinin nâzikâne ikazlarıyla da birkaç yerinde değişiklik yapılarak yayınlanmıştır.

Beni bu alanda çalışmaya teşvik eden, amma artık hayatta bulunmayan iki hocamı saygı ile anmak istiyorum. Kendilerinden çok yakın arkadaşlık gördüğüm bu hocalarım İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Profesörü Cengiz Orhonlu ile Londra Üniversitesinde uzun zaman Osmanlı tarihi dersleri vermiş olan V.J. Parry idi.

İncelemelerim sırasında bana yardımcı olan, karşılaştığım güçlükleri hâlletme gayretini gösteren Lizbon'un *Arquivo Nacional da Torre do Tombo* eski müdürü Dr. J.M. da Silva'ya ve yardımcılarına, *Archivo General de Simancas* (İspanya)'daki ilgililere ve İstanbul *Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü*'ndeki görevlilere teşekkür etmeyi unutulmaz bir borç sayarken, tecrübelerinden yarar sağladığım, sevgi ve teşviklerini her zaman hissettiğim hocam Profesör M. Tayyib Gökbilgin'e minnet ve şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Son olarak, Lizbon'daki çalışmalarımın gerçekleşmesini sağlayan Fundação Calouste Gulbenkian'ın yardımlarını minnetle yâdeder, Lizbon Büyükelçimiz Sayın Fuat Doğu'nun, Lizbon'da kaldığım sürece gösterdiği yakınlığı özellikle kaydetmek gereğini duyarım. Bu yayın içinde sunduğum iki haritayı hazırlayan arkadaşım Oktay Belli'ye ayrıca teşekkür ederim.

S.Ö.

GİRİŞ

Onaltıncı yüzyıl başlarında Hint Okyanusu, gerek bu okyanusu çevreleyen ülkelerin ve gerekse Asya mallarının -özellikle baharâtın- taşındığı Doğu Akdeniz ve Avrupa devletlerinin ekonomilerine tesir eden olaylara tanık oldu. Akdeniz'in batı köşesindeki dar topraklarından çıkan Portekizliler Güney Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a geldiler, Basra Körfezi ve Kızıldeniz boyunca Akdeniz limanlarına taşınan Asya ticâret emtiasının akış yollarını değiştirme çabasına giriştiler. Deniz trafiğine hâkim olan bazı kilit noktalarını tutmak sûretiyle bir ticâret tekeli kurmak istediler. Öte yandan, 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra karada olduğu kadar denizde de süratle büyüyen, dünya hâkimiyeti fikriyle İslâm'ın temsilciliğini yapan Osmanlılar 1517 de Mısır'ı topraklarına dâhil edince Hint Okyanusu dünyası ile karşı karşıya geldiler. Katolik Portekiz ile Müslüman (sünni) Osmanlı imparatorlukları -bazı diplomatik ilişkilerin de yer aldığı- merkezlerinden çok uzak bölgelerde mücadeleye giriştiler. Hint Okyanusu iki Akdeniz devletini kendi sularında karşı karşıya getirdi.

Hint Okyanusu'nda meydana gelen böyle bir değişikliğin iktisat tarihindeki yeri, ortaya çıkardığı sonuçlar bilhassa Avrupalı tarihçilerin zaman zaman dikkatini çekmiş, son on-onbeş yıl içinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyâsetini nisbeten aydınlığa kavuşturan bazı incelemelere konu olmuştur. Ancak, söz konusu okyanusa yönelik Osmanlı niyet ve faaliyetleri ile oradaki maceralarının ayrıntılı bir çalışması yapılmamış, iktisadi bakımdan Osmanlı tarihindeki yeri tesbit edilmemiştir.

Hint Okyanusu'nda Türk-Portekiz rekâbetini konu olarak ele alan ilk tarihçi İngiliz M. Longworth Dames olmuştur. Dames, bütün yüzyılı ihtiva eden ve fazla araştırma ihtiyacı duymadan yazdığı kısa incelemesinde¹ bazı

1 «The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century», *JRAS* (1921), s. 1-28. Daha önce Osmanlıların Hint Okyanusundaki faaliyetleri ile ilgili bazı belgeler yayınlayan (meselâ bkz. «Bahreyn'de Bir Vak'a», *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, cüz 18 (İstanbul 1328), s. 1139-1145) Safet Bey'i burada minnetle anmalıyım.

Portekizce kroniklerin önemine temas etmiştir ki bu yolda ilk olumlu adım sayılmalıdır. Diğer bir İngiliz âlim Denison Ross, Portekizlilerin Kızıldeniz istikametindeki faaliyetlerini ve Osmanlıların buna karşı reaksiyonunu iki makalesine mevzu yaparken, L. Dames'den farklı olarak Türkçe Tarih kaynaklarının kullanılmasını lüzumuna parmak basmış ve bazı (muahhar) Osmanlı kroniklerinden faydalanmıştır². Ross, ele aldığı konunun ancak büyük bir mesafî sonunda aydınlanabileceğini pek haklı olarak şöyle ifade etmiştir: «... ümit ediyorum ki bu düşündürücü sahada daha ne kadar çok yapılacak şeyin ve Frenklerle Müslümanların tam olmayan ve ekseriya çelişki hâlinde bulunan kayıtları arasında muvazeneyi sağlayabilmek ve hiç olmazsa tarihin gerçeği ortaya koyabilmek için daha ne kadar dikkat ve gayretin gerekli olduğunu belirttim»³.

Onaltıncı yüzyılda Hint Okyanusu âlemi ile Doğu Akdeniz ülkeleri tarihi, Avrupalı tarihçilerin dikkatini daha ziyade Avrupa'nın iktisadî tarihi çerçevesi içine çekmiş; keşifler sonunda, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarıyla Avrupa'ya giden baharatın dalgalanmasından dolayı Venedik v.b. ülkelerde meydana getirdiği iktisadî kriz açısından incelenmiştir. Eski teori, yani Portekizlilerin Hindistan'a varışlarından sonra baharatın Doğu Akdeniz limanlarına gelmez olduğu, dolayısıyla Venedik'in bir ekonomik çöküntüye düşer olduğu nazariyesi yeni delillerin ışığında yapılan bazı araştırmalarla çürütülmüş, baharat ticaretinin -bazı dalgalanmalara rağmen- onaltıncı yüzyılda devam ettiği, ancak müteakib asır başlarında Hollandalıların ve akabinde İngilizlerin Hint Okyanusu'nda görünmelerinden sonra Doğu Akdeniz'in Hint Okyanusu kaynağından mahrum kaldığı isbatlanmıştır. Amerikalı tarihçi Frederick C. Lane, 1560 larda Portekiz'in Papalık nezdindeki elçisi Lourenço Pires de Tavora'nın raporlarına dayanarak kaleme aldığı bir yazısında Venedik Cumhuriyeti'ne *Levant* yoluyla gelen baharatın artmış olduğunu ileri sürerek Doğu Akdeniz'de ticaretin canlandığını tesbit etmiş⁴, Fransız tarihçi Fernand Braudel bu canlanma tarihini daha da önce göstererek Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır, Suriye ve Irak gibi Arab ülkelerinde yapılan ticaret faaliyetlerini çeşitli kaynaklara dayanarak ortaya koymuş-

2 «The Portuguese in India and Arabia between 1507-1517», *JRAS* (1921), s. 545-562; «The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538», *JRAS* (1922), s. 1-18.

3 *JRAS* (1922), s. 18.

4 «The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century», *Crises and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries* (ed. B. Pullan), London 1968, s. 47-58.

tur⁵. Danimarkalı araştırmacı Niels Steensgard ise pek yeni ve ilginç incelemesinde durumu şöyle özetlemektedir: «Asya'ya giden deniz yolunun keşfinin, geleneksel kıtalar arası ticaret yolları üzerinde meydana getirdiği yıkıcı tesirler ancak bütün yüzyıl geçtikten sonra hissedilmiştir. Onaltıncı asrın başında bir duraklamadan sonra Orta Doğu boyunca uzanan ticaret yolları eski ehemmiyetini yeniden kazandı ve onaltıncı yüzyılın sonunda kıtalar arası kervan ticareti, belki de tarihin neticesi olarak telâkkî edilmesi gereken boyutlarına ulaştı. Kervan ticaretine kat'î darbe kuzey-batı Avrupalı ticaret kumpanyaları -1595 den sonra Hollandalı *vorkompanieën*, 1600 de East India Company ve 1602 de de Dutch United East India Company(VOC) -nin gelişinden önce vurulamamıştır....»⁶.

Daha ziyâde Portekizce ve İtalyanca kaynaklara dayanarak Orta Doğu Osmanlı ülkelerinden geçen Asya-Avrupa ticaretini onaltıncı yüzyıl çerçevesi içinde oldukça tafsilâtı olarak ele alan ve bu suretle Osmanlı İmparatorluğu'nun güney politikasını ve bunun iktisat tarihindeki yerini epeyce aydınlığa kavuşturan Portekizli tarihçi V. Magalhaes Godinho olmuştur. *Os Descobrimentos e a Economia Mundial* (Keşifler ve Dünya Ekonomisi) adlı iki büyük ciltlik eserinde Godinho, Portekiz kronikleriyle Marino Sanudo ve Piriuli külliyyatından aktardığı istatistikî bilgilerle Osmanlı tarihine bir hayli katkıda bulunmuştur⁷.

Onaltıncı yüzyıl Avrupa kaynaklarından faydalanarak bizlere değerli eserler bırakan bu Avrupalı tarihçilerin görüşleri (ne derece ilginç olursa olsun) imkân nisbetinde mahallî me hazlarla güçlendirilerek mukayese süzgeçinden geçirilmelidir. Mesele, Avrupa iktisadiyatında görüldüğü kadar Arab ülkelerinde, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yarattığı ekonomik tesir yönüyle, Kızıldeniz'i egemenlikleri altına sokan Osmanlıların oradaki ve Hint Okyanusundaki askerî hareketleriyle, güçlü Portekiz karşısına çıkardıkları donanma tekniği ile ve, hepsinden de daha önemlisi, Asya'nın zenginliği baharata ve bunun ticaretine karşı takındıkları tavır ile ilgili olmalıdır. Bütün bu hususlar, şüphesiz, uzun yılların emeği sonunda ortaya çıka-

5 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (terc. Siân Reynolds), cilt I (London 1972), s. 543 vd.

6 *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crises in the European-Asian Trade in the Early Seventeenth Century*, Kopenhag 1973, s. 9.

7 Uzak Doğu ve Hindistan'dan Kızıldeniz'e yapılan ticarete 1540 lardan sonra görülen canlanma için ayrıca bkz. C.R. Boxer, «A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh, 1540-1600», *Journal of Southeast Asian History*, X(1969), s. 415-428.

bilir; bilhassa onaltıncı yüzyılın ikinci yarısı için zengin olan Türk arşiv belgelerinin ve söz konusu asra ait olup Türk tarihi için adeta keşfedilmemiş bir hazine niteliğini taşıyan Portekizce arşiv malzemesinin ve kroniklerin sabırlı ve sistemli tetkikiyle aydınlanabilir.

Bu konuda sevindirici adımların atılmış olduğunu hemen belirtirken özellikle üç tarihçiden bahsetmek isterim. Bunlar, Hadramut kroniklerini İngilizceye tercüme etmek sûretiyle tarihçilerin, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı faaliyetlerini Arab kaynaklarından takip etmek imkânını sağlayan İngiliz müsteşrik R.B. Serjeant⁸, 1555 yılında kurulan Osmanlı Habeş Eyâleti'ni konu olarak ele alıp bunu daha ziyâde İstanbul arşiv belgelerine dayanarak inceleyen⁹, bu münâsebetle giriş mahiyetinde verdiği bilgiler ve diğer bazı araştırmalarıyla¹⁰ Osmanlıların Hint Okyanusu istikâmetindeki siyâsetlerini ilmî bir tetkike konu eden ilk Türk tarihçisi Merhum Cengiz Orhonlu ve okyanusu çevreleyen Müslüman ülkelere ait yerli belgeler ile Avrupa (bilhassa Portekiz) arşivlerinde bulunan vesikaların neşrini gaye edinen ve çeşitli mehzazların tahlil ve mukayese edildiği bazı araştırmalar yayınlayan Fransız Jean Aubin'dir¹¹.

Osmanlıların, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Hindistan yolu üzerinde şahid oldukları tarihinin en teferruatlı kaynakları, şüphesiz, Portekiz arşiv ve kroniklerinde saklıdır. Bu arşiv ve kroniklerin Osmanlı nokta-i nazarından dikkatlice incelenmesi - bu araştırmamda kısmen ispat edilmek istendiği üzere - tarihçileri, Osmanlıların Hint Okyanusu'nda Portekiz egemenliğine karşı takındıkları tavır ve giriştikleri faaliyetleri yepyeni bir anlayış içine getirecek niteliktedir.

8 *The Portuguese off the South Arabian Coast : Hadrami Chronicles with Yemani and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the 17th Century*, Oxford 1963.

9 *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.

10 «1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor», *TD*, 22 (1968), s. 1-17; «Hint Kaptanlığı ve Pirî Reis», *Bellekten*, 134 (1970), s. 235-254; «Seydî Ali Reis», *TED*, I(1970), s. 39-56.

11 bkz. *Mare Luso-Indicum*, I(1971), II(1973) ve III(1976). Aubin'in, onaltıncı yüzyılda Hint Okyanusu ile ilgili bazı çalışmaları ihtiva eden tenkidî bir yazısı için bkz. «Quelques Remarques sur l'Étude de l'Océan Indien au XVIe Siècle», *Agrupamento de Estudos de Cartografia Antiga*, LXXV(Coimbra 1972), s. 1-13. Pakistanlı tarihçi M. Yakub Mughul'un kitabı (*Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münâsebetleri*, 1517-1538, İstanbul 1974) pek çok yerinde şüpheyi celbetmesine ve ilmî disiplinden ziyâde popüler tarih anlayışı içinde yazılmış olmasına rağmen bu sahada olumlu bir adım sayılabilir.

I. Bölüm

XVI. YÜZYIL BAŞINDA HİNT OKYANUSU :

Portekiz Egemenliğinin Te'sisi

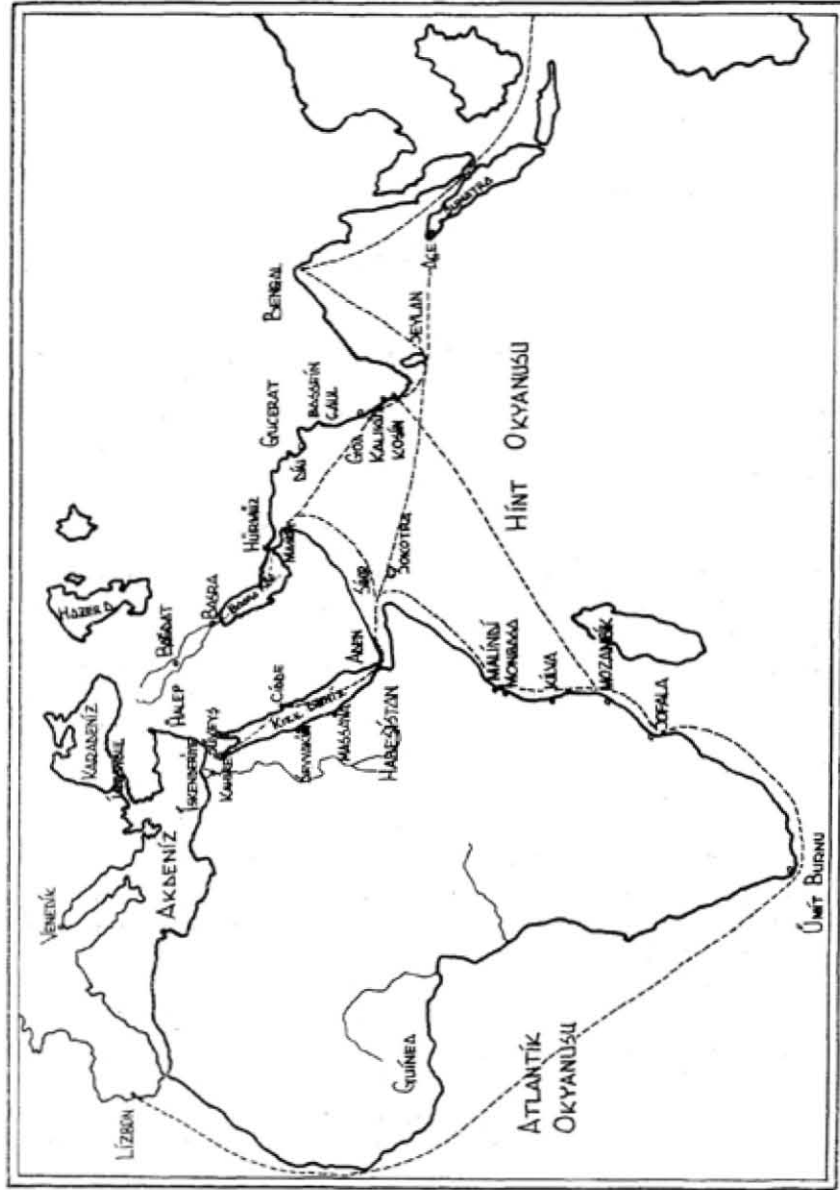
«Onbeşinci yüzyılın ortalarından onyedinci yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde Avrupalılar dünyanın bir bütün ve denizlerin de yeknesak olduğunu düşünmeyi öğrendiler. Kaynakları tecrübe ve şahsî müşâhadelere raporlarına dayanıyordu. İşte bu ikibuçuk asırlık süre içinde Avrupalılar dünyanın meskûn bölgelerinin çoğuna -deniz yolu ile varılabilen hemen hemen bütün ülkelere- ayak bastılar. Önceden kendileri için tanınmayan geniş ülkeleri keşfettiler ve şu anda bildiğimiz dünyanın kabataslak şeklini çizdiler...»¹. Ünlü tarihçi J. H. Parry'nin yukarıdaki kelimelerle özetlediği 'Keşifler Çağı'nın denizci milletlerinden İspanyollar Amerika kıtalarında yerleşme alanları bulup iktisadî güçlerini artırırken, Portekizliler Afrika sahillerinde ve Hint Okyanusu'nu çevreleyen ülkelerin denize açık bazı liman-şehirlerinde egemenliklerini kurdular.

Portekizlileri, Lizbon'da denize dökülen Tejo nehri ağzından Asya sularına kadar götüren faktörler tarihçiler tarafından henüz tam olarak ortaya konmuş değildir. Bunu böylece kabul eden Portekiz deniz imparatorluğunun tanınmış İngiliz tarihçisi C.R. Boxer söz konusu amilleri «dini, iktisadî, stratejik ve siyasî faktörler karışımı» olarak tesbit ediyor ve ehemmiyetlerine göre bunları şöyle tasnif ediyor : a) Müslümanlara karşı haçlı ruhu, b) Afrika'daki Guinea altınına erişme arzusu, c) Doğudaki Hıristiyanlığı temsil eden yarı menkıbevi *Preste João*'yu arama isteği ve d) Doğudan gelen baharatın menşeiini bulma arzusu².

Gerçekten, 1487 yılında Bartholemeu Dias, Portekiz kralı II. João'nun emriyle Ümit Burnu'nu dolaşmağa çıkarken, Arapça konuşan diğer bir Por-

1 J.H. Parry, *The Age of Reconnaissance*, New York 1964, s. 17.

2 C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, London 1969, s. 17-18.

16. Yüzyıl Başında Hint Okyanusu Dünyası

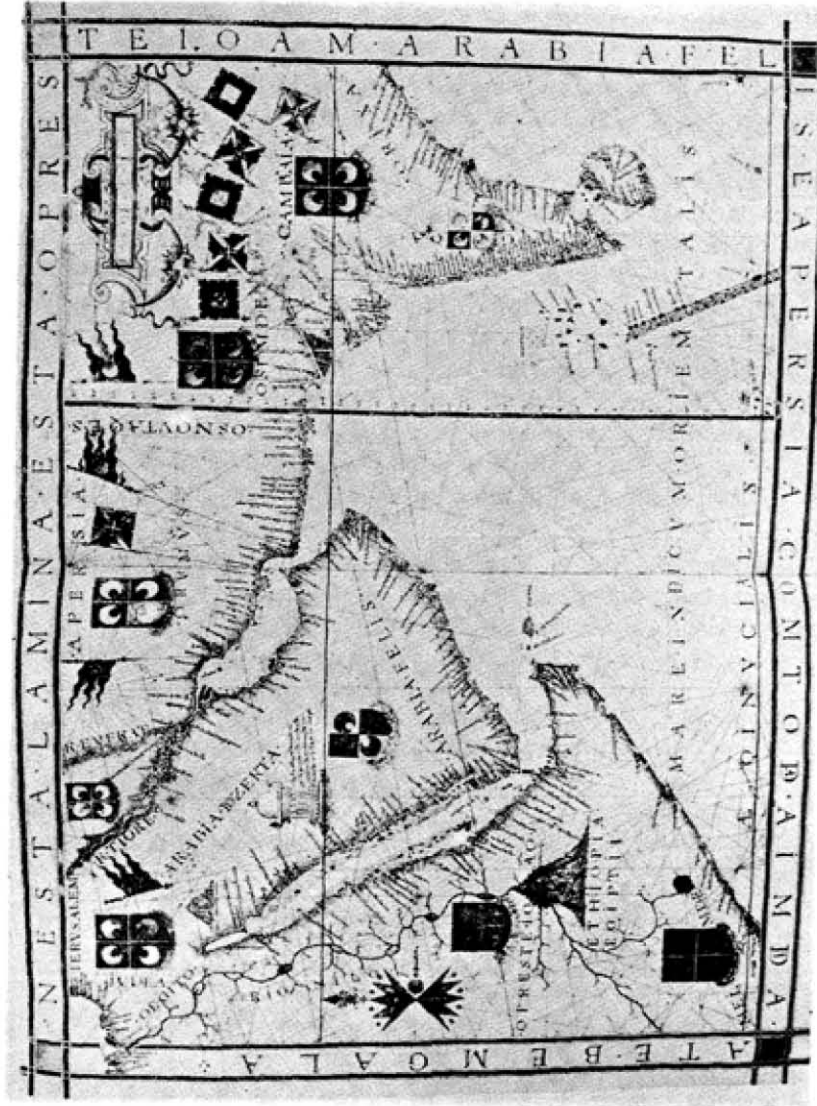
tekizli Pero de Cavilha doğuya Preste João'yu aramağa ve baharat hakkında bilgi toplamak üzere Hindistan sahillerine geliyordu. Hürmüz'ü ve Kızıldeniz'i ziyaret eden, Preste João'yu temsil eden Habeş imparatoru tarafından çok iyi kabul gören Portekizli misyoner Cavilha, baharat ticaretine bizzat şahit oldu ve 1490-91 de kralına bir rapor gönderdi. O tarihten sonra hayatının sonuna kadar Habeşistan'da kalan Cavilha'nın söz konusu raporunun Lizbon'a ulaşip ulaşmadığı bilinmiyor, amma, Boxer'ın da çok iyi belirttiği üzere, onbeşinci yüzyıl sonunda Hindistan baharat yolunun önemli Portekizliler tarafından artık takdir ediliyordu³. 1498 yılında Vasco da Gama filosu Kaliküt'e vardığında ve kendilerine neden geldikleri sorulduğunda Portekizliler «Hıristiyanları ve baharatı bulmağa geldik»⁴ cevabını vermişlerdi. Bu cevap Portekizlilerin gayesini açıkça ortaya koyuyordu : Asya'nın zenginliğine ortak olmağa, Hıristiyanlığı yaymağa gelmişlerdi⁵. İşte böylece Hint Okyanusu sularında görünen Portekizlilere denizde karşı koyacak kuvvet yoktu. Okyanusu çevreleyen ülkeler bu gücü gösterecek potansiyele ne siyasî birlikler ne de denizci milletler olarak sahib değillerdi. Bu durum Portekizlilerin batı Hindistan sahillerinde yerleşmelerini kolaylaştırmıştı.

Hindistan, Hindûlar ile Müslümanlar arasında bölünmüştü, siyasî birlikten mahrumdu. Kuzey-batıdaki Müslüman Gücerat devleti Kambey ve Broç gibi zengin limanları ve büyük ticâret merkezi Diu ile Portekizlilerin saldırısına açık beklemekteydiler. Gücerat'ın güneyinde denizde kıyıları olan iki Müslüman devlet daha vardı : Ahmednagar ve Bicapur. Bicapur, Goa gibi zengin bir liman ile okyanusa açılıyordu. Daha güneyde denize çıkışı bulunmayan, fakat onbeşinci yüzyıl sonunda Hindistan'ın en kudretli devleti olan Viceyanagar imparatorluğu vardı. Güney-batı Hindistan kıyıları (Malabar) boyunca Hindû 'Raca'lar yönetiminde bulunan idarî merkezler yer alıyordu ki Sâmurî (Zamorin) hâkimiyetindeki Kaliküt bunların en önemlisiydi.

³ Boxer, *PSE*, s. 33-34. Pero de Cavilha'nın seyahatı ile ilgili olarak ayrıca bkz. C.F. Beckingham, «The Travels of Pero da Cavilha and their Significance», *Congresso Internacional de História dos Descobrimentos* (Lisboa 1961), s. 3-16.

⁴ «Vimos buscar cristãos e espeçaria» (Alvaro Velho'nun Rotelro da *Viagem de Vasco da Gama*'sından nakleden Godinho, I, s. 487).

⁵ Bir zamanlar, Osmanlıların ilerleyişlerini keşiflere sebep olarak gösteren bazı tarihçilerin bu saçma görüşlerinin tenkid için bkz. A. H. Lybyer, «The Influence of the Rise of the Ottoman Turks upon the Routes of Oriental Trade», *American Historical Assoc.*, I(1914), s. 127-133.

Fernão Vaz Dourado'ya göre (1575) Hint Okyanusu ve çevresi (Port. Mon. Cart., III, est. 305)

di. Böyle bir siyasi haritaya sahip Hindistan kendi iç mücadeleleriyle (Hindü-Müslüman çekişmeleriyle) meşgûldü. Portekizliler Hindistan'a vardıkları zaman yerliler tarafından sadece başı-bozuk korsan(!) olarak nitelendirilmişlerdi.

Batı Hindistan sahil şehirlerinden ve Seylan, Sumatra v.b. Asya ülkelerinden gelen ticâret malları Arab ve Güceratlı Müslümanlar elinde Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolları ile Osmanlı ve Avrupa ülkelerine, Doğu Akdeniz'e ulaştırılırken Hürmüz ve Aden gibi kilit noktası teşkil eden limanlardan geçiyordu. Hürmüz, Basra Körfezi'ne giriş-çıkışı kontrol edebilen dünyanın en zengin antrepolarından biri idi. Aslında kaya parçalarından ibâret, içme suyundan ve yeşil bitkiden mahrum olan bu kale şehir mükemmel bir limana sahipti ve Umman sahillerinde Maskat ve Kalhat gibi limanları da kontrol altında tutuyordu. Basra Körfezi'nde sahilleri olan İran şahlığı şilliğin bayraktarlığını yaparken kendisini Sünnî Osmanlı sultanına karşı savaşa hazırlıyordu. Körfezi kuzeyde Şattülarab ile birleştiren, Hindistan'dan gelen malları Suriye ve Anadolu'ya aktaran Basra, Irak'ta hâkim Türk ve Moğol hükümetlerin kâh bizzat kâh emirlerinin sözde idâresi altında huzursuz bir yerd.

Aden liman şehri ile Kızıldeniz'e gelince, Yemen'de Benî Tâhir hânedanı hükmediyor, kuzeyde Memlûk sultanlığı da Mısır, Suriye ve Hicaz'ı egemenliğinde bulunduruyordu. Kahire ve İskenderiye pazarlarında el değiştiren Asya baharatından aldıkları vergiler en büyük gelir kaynakları idi. Hint Okyanusu'na kapıları açık bu devlet denizci olmaktan çok uzaktı; bazı Osmanlı ve Avrupalı denizci ustaların hazırladıkları filolar güçlü Portekizlilere Hint Okyanusu'nda karşı koyabilecek kudrette değildi⁶. Kızıldeniz'in Afrika kıyılarında Memlûk nüfuzu hemen Sevvakin limanına kadar uzanıyordu. Daha güneydeki sahiller ve doğu Afrika kıyıları (Sevâhil) boyunca bağımsız sayılabilecek müslüman devletler yer alıyordu; gerçek meşgûliyetleri Yemen ve daha uzak memleketlerle ticâret yapmaktı. Adal, Zeylâ, Malindi ve Mombasa bu türdendi.

6 Kılıç savurmayı kürek çekmeğe tercih eden, denize karşı her zaman menfi tavır takınmış olan Memlûk denizciliği için bkz. D. Ayalon, «Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri: İslâm Âlemi ile Hıristiyan Avrupa Arasında Mücadelelerin Bir Safhası», TD, 25(1971), s. 43 vd. Portekizlilerin gelişinden önceki Arab denizciliği ve Hint Okyanusu'ndaki gemicilik için şu iki yeni araştırmaya bakılabilir: G.R. Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese*, London 1971; A. Lewis, «Maritime Skills in the Indian Ocean 1368-1500», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI(1971), s. 238-264.

Vasco da Gama, üç gemi ve 170 kişi ile ayrıldığı Lizbon'a iki yıl sonra iki gemi ve 55 kişi ile dönmüştü. Hindistan'da Kaliküt hâkimi Zamorin ile görüşmüş, Arab tüccarlar ile zengin Hindû racalar arasındaki ticarî işbirliğini farketmişti. Hint Okyanusu'ndaki bu düzenin ancak kuvvet kullanmak sûretiyle bozulabileceğini anlamıştı. Gerçekten, Portekizliler plânlarını tam bir şiddet ve hayret verici süratle tatbika koyuldular⁷. 13 Eylül 1500 de mâceralı bir yolculuktan sonra altı gemi ile Kaliküt'e varan Pedro Alvarez Cabral, ertesi yıl 2.000 'quintal'⁸ baharat ile döndü. Bu defa Portekizliler Malabar'da Kaliküt'e rakib olacak bir baharat pazarını, Koçin limanını keşfetmişlerdi. Batı Hint Okyanusu'ndaki Mozambik adası Portekizlilerin güzergâhında menzil (escala) görevini yaparken⁹ Koçin de Hindistan sahillerinde bir Portekiz üssü olabilirdi¹⁰. Kendisini şimdiden Doğu ticaretinin hâkimi¹¹ olarak gören Portekiz kralı I. Manuel (1495-1521), askerlerinin toprak kazanmalarını değil, deniz trafiğini kontrol edecek kilit noktalarına hâkim olmalarını istiyordu.

Vasco da Gama bütün doğu denizlerinin 'admirante'si tâyin edildi ve biri 10, diğeri 4 'nau'¹²dan oluşan iki filo ile Hint Okyanusu'na gönderildi. Portekizliler kendileriyle dost olmak isteyenlerle barış içinde yaşayacaklar, egemenliklerini tanımayanlarla da savaşacaklardı. Kızıldeniz'e baharat götüren gemiler (naus da Mecca) amansızca takib edilecek, Mozambik'te bir kale yaptırılacak, Sofala'daki altın ticaretine el konulacak, Kilva (Kilva veya Quilão) Portekiz üstünlüğünü tanımadığı takdirde tahrib edilecekti; kısacası doğu Afrika İslâm tesirinden arınacak, ticaretine el konulacaktı¹³. Bundan

7 R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India*, London 1967 (2. baskı), s. 77 vd.; Godinho, I, s. 498; Boxer, *PSE*, s. 46.

8 Albuquerque (*Commentarios*, III, s. 80) 140 'quintal'ı 8824 kg karşılığı olarak vermektedir (krş. Meiling-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Hague 1962, s. 341, not 94. Ayrıca bkz. ileride not 19).

9 C.R. Boxer, «The Principal Ports of Call in the 'carreira da Índia'», *Les Grandes Escales* (Recueils de la Société Jean Bodin), Brussel 1972, s. 35.

10 Godinho, I, s. 502 ve II, s. 119.

11 «Senhor da Navegação, Conquista, e Comércio da Ethiópia, Arábia, Persia, e Índia» (Barros, *Dec. I, Liv. VI, Cap. I*).

12 'Nau' veya 'nau', büyük gemi, önce tüccar 'caraca'larına sonra ise savaş gemilerine verilen isimdir (bkz. H. Leitão e J.V. Lopes, = *Dicionário da Linguagem de Marinha Antiga e Actual*, Lisboa 1963, s. 284).

13 Portekizlilerin doğu Afrika'ya yerleşmeleri hakkında bkz. Justus Strandes, *The Portuguese Period in East Africa* (almanca terc. J.F. Walwark), Nairobi-Dar as Salam-Kampola 1968, s. 48 vd.; Godinho, I, s. 503-504.

böyle Hint Okyanusu'nda devamlı kalacak Portekiz donanması, Müslüman tüccarlar (Mouros de Meca)ın gelip baharat yükledikleri batı Hindistan limanlarını abluka altında tutacaktı. Portekizliler, yüzyıllardır *Levant*'a giden baharatı Lizbon'a getirecek askerî atılımı yapıyorlardı. Profesör Magalhaes Godinho'nun deyimiyle «baharat emperyalizmi»¹⁴ devri başlıyordu.

Ekim 1503 de Vasco da Gama Lizbon'a ikinci dönüşünde 30.000 'quintal' baharat getirmiş, Hint Okyanusu'nda da altı gemilik bir filonun koruduğu Koçin ve Keynanor (Cananor)'da iki ticâret mümessilliği (feitoria) kurulu bırakmıştı¹⁵. Mart 1505 de 1500 asker taşıyan 16 'nau' ve 6 karavel ile Hindistan'a ilk genel vali (vice-rei) olarak gönderilen D. Francisco de Almeida'ya verilen talimat içinde özellikle Malabar-Kızıldeniz ticâreti üzerinde duruluyor, *Levant*'a giden baharatı durdurabilmek için Kızıldeniz ağzında veya oraya en yakın bir yerde bir kale inşası emrediliyordu. İki kısma ayrılmış olan Hint Okyanusu'ndaki Portekiz kuvvetleri (capitanias-mores do mar)nden birincisi Kızıldeniz'i ablukaya alıp Müslümanların Kaliküt'ten baharat getirmelerine manî olurken ikinci filo Kambey Müslümanlarının Sofala'ya veya Kızıldeniz'e gitmelerini önleyecekti¹⁶. Hakikaten Portekizliler Malabar sahillerinde ticâret gemilerine karşı tesirli olmağa başlamışlar, fakat Kızıldeniz'i abluka altında tutacak güce henüz ulaşamamışlardı¹⁷. Yeni hareketler için yeni bir denizciyi bekleyeceklerdi. 1506 yılının nisanında işte bu yeni denizci Hint Okyanusu'na geldi. Tristão da Cunha yanında bir filo kumandanı olarak gelen, sonradan 'Büyük' lâkabıyla tanınacak olan bu şahıs, Afonso de Albuquerque, beraberinde Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda uygulamak istedikleri yeni plânları da getirmişti. Albuquerque, Kızıldeniz'i kontrol altında bulundurabilmek için Sokotra adasına hâkim olup orada bir kale inşa etmek, sonra da Hürmüz adasının üzerine gitmek niyetinde idi. Portekiz'in bu ünlü denizcisi, kendileri için hiç de stratejik fayda sağlamayan Sokotra'yı Arablardan aldı ve Hürmüz şahlığına bağlı Umman sahillerindeki Koryat, Maskat ve Horfekkan'ı yakıp geçerek Hürmüz'e saldırdı. Ancak adayı 1515 yılından önce almak mümkün olmadı¹⁸.

Albuquerque Sokotra üzerine giderken, Memlûk sultanı Kansuh Gûri'

14 «O advento do imperialismo da pimenta» (Godinho, I, s. 502).

15 Godinho, I, s. 506-507.

16 Castanheda, *Liv. II, Cap. I*; Godinho, I, s. 509-510; II, s. 130.

17 J. Aubin, «Albuquerque et les Negociations de Cambaye», *MLI*, I, s. 54; yine Aubin, «Cojeatar et Albuquerque», *MLI*, I, s. 107. Ayrıca bkz. Whiteway, s. 108 vd.; Godinho, II, s. 137.

18 Whiteway, s. 112 vd.; Aubin, «Cojeatar et Albuquerque», s. 54.

nin donanması da Hint Okyanusu'na açılıyordu. Gerçekten Portekizliler, sultanın baharattan gelen gümrük gelirlerine tesir etmeğe başlamışlardı¹⁹. Ayrıca, İslâm'ın mukaddes topraklarına da yaklaşıyorlardı. Emir Hüseyin²⁰ idâresinde 1500-2000 kadar silâhlı asker taşıyan 12 gemilik Memlûk donanması 1508 yılı martında Çaul (Chaul) da Portekiz filosunu mağlub etmiş, ancak ertesi yıl Diu önündeki çarpışmada hayli zayıf vererek mağlub olmuştu²¹. İçinde Anadolu'dan giden savaşçıların da bulunduğu ve çeşitli milletlerin oluşturduğu acele hazırlanmış bu *Levant* donanmasının Portekizlileri püskürtmesi beklenemezdi.

1509 yılında, Asya sularında Portekiz İmparatorluğuna gerçek şekli verecek olan Affonso de Albuquerque genel vâli oldu. 1510 da batı Hindistan'ın önemli bir liman şehri olan Goa'yı aldı. Lâkin Gücerat ile Kızıldeniz arasında işleyen ticârete son verememişti; diğer bir deyimle, bütün baharatı Lizbon'a yöneltememişti. Portekiz kralı yeni tâlimatında Kızıldeniz girişini kontrol edebilecek bir yer olan Aden üzerine gidilmesini, Cidde'nin tahrib edilmesini ve Süveyş'teki Memlûk donanmasının yakılmasını emrediyordu²². 1513 yılı şubatında Albuquerque 1700 Portekizli ve 1000 Hindistan yerlisinin doldurduğu 24 gemilik bir kuvvetle Aden üzerine gitti. Fakat Emir Mercan'ın koruduğu Aden kalesi alınamadı; yapılan hücumlar zayıf sonuçlandı. Su ikmâli için Kamaran adasına çekilen Albuquerque bu defa açlık tehlikesi ile karşılaştı. Kızıldeniz'in bunaltıcı yazında bitkin hâle gelmiş asker-

19 Godinho (II, s. 115), Venediklilerin İskenderiye'den 1500-1505 yıllarında yükledikleri baharat miktarını şöyle vermektedir :

1500	Türk-Venedik savaşı sebebiyle gemi gelmemiştir.
1501	2630 colli (1 colli = 10 cantaro (kantar), 1 cantaro aşağı yukarı bir 'quintal' = 50 kg. dir. İskenderiye ve diğer bölgeler kantarı için bkz. W. Hinz, <i>Islamische Masse und Gewichte</i> , Leiden 1955, s. 25.
1502	1020 >
1503	2944 >
1504	—
1505	1160 >

Ayrıca bkz. R. Romano - A. Tenenti - U. Tucci, «Venice et la Route du Cap : 1499-1517», *Méditerranée et Ocean Indien*, Paris 1970, s. 109 vd.

20 «Memlûk Sultanının kaptanı Emir Hüseyin (Mir Hocem capitão do soldão)» (bkz. Barros, *Dec.* II, Liv. III. Cap. V).

21 Whiteway, s. 112 vd.; Serjeant, s. 44; Godinho, II, s. 132-133; Aubin, «Albuquerque et... Cambaye», *MLI*, I, s. 12 vd.

22 Godinho, II, s. 140-141.

leriyle tekrar Aden önünde görüldüyse de şehre hiçbir müdahalede bulunmadan Diu ve Çaul üzerinden Goa üssüne dönmek zorunda kaldı²³.

Başarısız Aden tecrübesinden sonra Albuquerque gözlerini Hürmüz'e dikti. Baharat yolu üzerinde pek elverişli stratejik mevkie sahip Hürmüz, 1515 yılında Albuquerque'nin 27 gemisini dolduran ve yarısını ücretli Malabar askerlerinin meydana getirdiği 3000'e yakın askerleriyle karşı karşıya geldi. 50.000 civarında nüfusa sahip ada zahmetsizce Portekizlilerin eline geçti. O sırada Hürmüz şahlığının idâresini elinde bulunduran ve Şah İsmail ile müttefik olan vezir Reis Hamid öldürüldü. Adadaki kaleye bir 'capitão' emrinde garnizon yerleştiren Portekizliler böylece Basra Körfezi giriş-çıkışı kontrol etme imkânına sahip oluyorlardı. Hürmüz şahı Turan Şah ile Reis Hamid'in vaktiyle hapsedtikleri vezir Nureddin'in, Portekiz askerlerinin masraflarına karşılık 15.000 'xerafin'²⁴ vermeyi kabul etmesiyle ada batılı istilâcılara karşı iktisadî yükümlülük altına giriyordu²⁵. Portekiz'in Asya'da en güçlü kalelerinden biri olacak Hürmüz 1622 yılına kadar yeni efendilerinin boyunduruğunda kalacaktır²⁶.

Hindistan sahillerindeki önemli limanları yanında şimdi de, stratejik yeri bakımından çok ehemmiyet taşıyan Hürmüz'ü alıp oraya askerlerini yerleştiren Albuquerque bu sûretle Kızıldeniz istikametinde işleyen ticârete gerçekten darbe vurmuştu. Kızıldeniz harekâtı başarısız kalmıştı, lâkin Hindistan emtiyası Lizbon'a taşınmağa başlanmıştı²⁷. Kahire iktisadî sıkıntının

23 *The Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque*, IV, s. 1 vd.

24 'xerafin' veya 'xerafim' (çokluk hâli : 'xerafins'), önce altın sonradan gümüş Hint-Avrupa parası; Memlûk Sultanlığında kullanılan 'esrefi' karşılığı olup 300 'reis' tutarında idi (bkz. S.R. Dalgado, *Glossário Luso-Asiático*, Coimbra 1921, II, s. 424-425; Godinho, I, s. 247. Krş. Bölüm II, not 36).

25 Simão Botelho, «O Tombo do Estado da Índia», *Subsídios para o História da Índia Portuguesa*, Lisboa 1868, s. 78.

26 Albuquerque'in Hürmüz seferi için bkz. Whiteway, s. 161 vd. Onaltıncı yüzyıl başlarında Hürmüz şahlığı üzerinde mükemmel bir çalışma için bkz. J. Aubin, «Le Royaume d'Ormuz au début du XVIe Siècle», *MLI*, II, s. 77-179.

27 Boxer, *PSE*, s. 46-47; Meilink-Roelofs, s. 116 vd. Lizbon'a giden baharatın miktarını Godinho (II, s. 103 de) şöyle tesbit etmiştir ('quintal' hesabıyla) :

Baharatın cinsi	1513	1517	1519
	(ağustosta	(6 'nau')	(8 'nau')
	3 'nau')		
Biber	9570	44032	35000
Zencefil	1680	2470	300

tam içindeydi. Çağdaş tarihçi Ibn İyas, 1515 yılında İskenderiye'de hiçbir ticari faaliyetin olmadığını bildirmektedir²⁸. Hakikaten söz konusu limana üç yıl hiçbir Venedik gemisi gelmemiştir²⁹.

Denizde pek tesirli olamamalarına rağmen Memlûkler Portekizlilere karşı hemen sefer hazırlıklarına giriştiler³⁰. Memlûk hizmetinde olan Osmanlı denizcisi Selman Reis (Selman er-Rûmî)in riyâsetinde hazırlanan ve çeşitli milletlerin oluşturduğu, sayısı 6000 i bulan askerin doldurduğu donanma³¹ 1515 yılında Portekiz nüfuzunu kırmak üzere harekete geçti. Su ihtiyacı için mühim bir mevki sayılan Kamaran adasını tahkim ettikten sonra, Emir Hüseyin ve Selman Reis kumandasındaki kuvvetler Yemen'i fethetmeği hedef almışlar fakat Zebid'i zaptetmelerine rağmen Aden'de muvaffak olamamışlardı. İki kumandanın arasındaki rekabetin de tesiri ile 1515 seferi netice olarak arzu edileni getirmemiştir³². Esasında, Portekizlilere karşı çıkılmış bu seferde Memlûk donanmasının Kızıldeniz girişini kontrol altına al-

Tarçın	720	315 1/2	800
Maça (küçük hind. cev. kabuğundan elde edilen bahar)	3330	18 1/2	40
Karanfıl	21	186	660
Cevz-i bevva (Hind. cevizi ağ.)	3330	—	120

28 Ibn İyas, *Journal*, I, s. 391.

29 Godinho, II, s. 115.

30 Rodos'tan «Comendador de Vera Cruz»un 29 mart 1512 de kralı I. Manuel'e gönderdiği mektupta Memlûk sultanının Süveys'te Portekizlilere karşı 25 kadirge, 10 baştarde hazırlamak niyetinde olduğunu bildirmişti (CC, parte 1, Maço 11, Doc. 47). Barros (*Dec. III, Liv. I, Cap. III*) da şu bilgiyi vermektedir: «Memlûk Sultanı emrettiği donanma inşası için gerekli keresteye sahip değildi. Bu kereste Mısır yöresinde olmadığı için Sultan, Venediklilerin aracılığı ile, savaş hâlinde bulunduğu Padişah (Turco)'ın hâkimiyetinde olan İskenderun'dan getirtti».

31 «Türkler, Türkmenler, Magribîler ve kuzey bölgelerinden Arablar...» (L.O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama's Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations*, Amsterdam 1960, s. 21; D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956, s. 80: «Khâssakiya 50, jamdâriya 150, tabaka khâmisa (awlât nâs, Memlûkler ve başkaları) 450, denizciler [gönüllü?] askerler (muqâtilin), Türkmenler, Magribîler ve başkaları 5344».

32 Selman Reis ve Emir Hüseyin'in bu seferi için bkz. Serjeant, s. 48-50; Godinho, I, s. 142-143; Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası...*, s. 66-75.

mak istemiş olması çok yerinde sayılmalıdır. Ancak söz konusu tedbirleri aldıktan sonra Portekizlilerle Hint Okyanusu'nda mücadele edebilmek çok güçlü bir donanmanın yapabileceği bir işti³³.

Nitekim 1517 yılı şubat ayında, Memlûk donanmasını imha etmek için ve Dahlak ve Sevvakin'de birer kale kurmak gayesiyle 15'nau', 8 kadirge, 10 yelkenli gemi, bir brigantin (Pergente) ve bir de geniş karavel (caravelão) den mürekkebe mükemmel silahlanmış 37 gemilik bir donanma ve 3000 i aşkın bir kuvvetle Portekiz'in Hindistan genel valisi Lopo Soarez Kızıldeniz seferine çıktı. Aden'den temin ettiği bazı klavuzlarla Cidde üzerine gitti. İslâm dünyası, üstelik mutaddes topraklar gerçekten çok ciddi bir tehlike ile karşılaştı. Fakat, o sırada Bender-i Cidde beyi olan Selman Reis'in koruduğu muhkem şehre Portekizliler birşey yapmadılar; hatta Selman Reis'in top atışlarına hedef olan birkaç gemileri de battı. Öte yandan mevsimin yaz olması ve açlıkla karşılaşmanın ortaya koyduğu güçlükler, Portekizli kumandanı geride 700-800 kadar ölü bırakarak dönmeğe mecbur etti. Albuquerque'den sonra Kızıldeniz'e yapılan bu sefer de Portekizlileri istedikleri hedefe ulaştıramadı³⁴. Lopo Soarez Hindistan'dan gelip Kızıldeniz'i zorlarken, Memlûk ülkeleri yepyeni olaylara şahid oluyordu: Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na yeni veche verecek olan Osmanlılar Suriye ve Mısır'ı fethediyorlardı.

33 1538 yılında Süleyman Paşa Diu üzerine giderken önce Aden'i zaptetmiş, sonra yoluna devam etmişti.

34 Lopo Soarez'in seferi ile ilgili Portekizce belgeler için bkz. CC, Parte 1, Maço 22, Doc. 133 ve CC, Parte 1, Maço 23, Doc. 1; «Da viagem que o governador Lopo Soarez fez ao estreito de Mecca em huma armada de 37 velas» (*Documentação Ultramarina Portuguesa*, I (Lisboa 1960), s. 335-340. Bu seferden önce Cidde'deki durum ile ilgili olup Selman Reis'e atfedilen bir belge için bkz. Ş. Tekindağ, «Süveys'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9(1968), s. 77-80; Y. Mughul, «Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika», *Belgeler*, II(1965), s. 37-47; Godinho, I, s. 144-145.

II. Bölüm

KIZILDENİZ'DE OSMANLI HÂKİMİYETİNİN YERLEŞMESİ

Ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel'in «1516 ve 1517 lerde Türklerin Kahire sultanlarına karşı kazandıkları zaferleri önceden kim kestirebilir-di?»¹ sorusuna, İstanbul'da bilhassa Mısır üzerine gitmek gayesiyle hazırlanmış bir sefer neticesinde elde edilmiş zaferler diye cevap vermek şüphesiz hiçbir tarihiyi tatmin etmez; üstelik İran tarafına yönelmiş bir hareketin, Suriye ve Mısır'ın fethiyle sonuçlanması onu tesadüfi damgası yemekten kurtaramaz. Mısır'ın fethi tesadüfi bir hadise miydi, yoksa çeşitli faktörlerin hazırladığı kaçınılmaz bir olay mıydı?

Osmanlı devletine imparatorluk hüviyeti kazandıran hareketlerin hemen hemen en büyüğü olan Mısır'ın fethi Memlûk-Osmanlı rekabet ve münâsebetlerinde iktisadî, siyasî ve askerî gelişmelerin sonucu olarak tecellî etmiş bir hâdisedir². Gerçekte, 1453 yılından sonra Osmanlılar, dünya hâkimiyeti fikri ile, güçlü kara orduları yanında büyüyen donanmaları ile de yayılmağa başladılar. Daha 1468 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Maraş ve Elbistan havalisine sefer yapmak istediği ve kaynaklarda bu seferin «mukaddime-i feth-i Haleb ü Şam» olacağı bildirilmektedir³. II. Bayezid devrinde Memlûklere karşı Çukur-ova bölgesinde nüfuz mücadelesini kaybeden Osmanlılar⁴ Yavuz Sultan Selim'in şahsında doğuya yönelmiş enerjiyi buldular. I. Selim Memlûk sultanı Tuman-Bay'a yazdığı bir mektupta Büyük İskender gibi hem doğunun hem de batının hâkimi olmak istediğini ifade etmişti⁵. Hakikaten Osmanlı Sultanı, Şah İsmail'e karşı kazandığı muharebe ile İran'dan

1 Braudel, I, s. 389.

2 krs. A.C. Hess, «The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War», *International Journal of Middle East Studies*, 4(1973), s. 61.

3 Ş. Tekindağ, «II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlûk Savaşları (1485-1491)», *Belleten*, XXXI/123 (1967), s. 347.

4 Aynı yer, s. 370-371.

5 H. İnalcık, «The Rise of the Ottoman Empire», *OHI*, I, s. 315.

neş'et eden kızılbaş tehlikesini bertaraf ederken⁶ doğu Anadolu'yu da Osmanlı topraklarına kattı. Çaldıran, önemli sonuçları yanında Memlûk ve Safavîleri müşterek ve güçlü hasım karşısında müttefik yapmıştı. 1516 baharında I. Selim Safavîlere karşı yeni sefere hazırlanırken Memlûk sultanı Kansuh Gûri Haleb'de üsleniyordu. Sulh teklifi yalnızca hakaretle karşılanan Osmanlı sultanı «dîn-i mülhid-i bî dîne takvîyet etmek için Haleb'e inüb cümle askeri ile» yolları üzerine gelen Kansuh Gûri'yi Merc Dabık'ta mağlub etti⁷. Memlûklere nisbetle harb sanatında -bilhassa topçulukta- üstün olan Osmanlıların⁸ 29 zilhicce 922 (23 ocak 1517) de Ridaniye'deki ikinci zaferi ile de Mısır yeni bir tarih sahnesine girdi; zamanın en güçlü Türk-İslâm devletinin sınırları içine dâhil oldu. Osmanlılar, böylece, güney ucu ile Hint Okyanusu'na açılan Kızıldeniz'e erişmiş oldular.

Osmanlı ordularını Suriye ve Mısır'a getiren siyasî ve askerî olaylar dışında, Arab ülkeleri ile Anadolu arasında mevcut ticarî faaliyetlere de hemen işâret etmek gerekmektedir. Ayrıca, Memlûk donanması için güney Anadolu'dan Mısır'a giden kereste, demir, zift v.b. yanında pekçok Anadolu levendinin Süveyş'e geçmesi, Mısır'ın, fethinden çok önceleri Osmanlı nezdinde stratejik ve ekonomik durumunu anlamağa yardım etmişti. Haleb ve Şam'dan baharat, çivit ve sakız gibi ticâret maddelerinin Konya ve Kütahya üzerinden kervanlarla Bursa'ya getirildikleri, Venedikli tüccarların burada baharat aldıkları bilinmektedir. Bursa'daki Türk tüccarların da mümessilleri vasıtasıyla Suriye'de faal oldukları malûmdur. Memlûk donanması için gerekli malzeme Türk tüccarlar tarafından Antalya'dan ihrac edilirdi⁹. Kereste, demir ve zift gibi malzeme önce İskenderiye limanına getirilir oradan, Nil üzerinden, Kahire'ye ve sonra da develerle Süveyş veya Tur'a taşınırdı. 1507 veya 1508 yılında Floransalı bir tüccar, Valencia'daki temsilci (feitor)sine gönderdiği bir mektubunda 20 geminin kereste yüklemek üzere Türkiye sahillerine gittiğini rapor etmişti¹⁰. Gerçi bu gemiler Rodos şovalye-

6 Ş. Tekindağ, «Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi», *TD*, 22(1967), s. 49-78.

7 Şinasi Altundağ, *İslâm Ansiklopedisi*, «Selim I» mad. Ayrıca bkz. P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, London 1966, s. 36 vd.

8 B. Lewis, «Egypt and Syria», *OHI*, I, s. 229-230; V.J. Parry, «Warfare», *OHI*, II, s. 835. (Bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. *TD*, 28-29 (1975), s. 193-218).

9 H. İnalcık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 109-110.

10 Gaveta 15, Maço 19, Doc. 4 den nakleden Godinho, I, 136-137.

lerinin hücumuna uğramıştı, amma şubat 1511 de 300 tüfenk, 30.000 ok, 40.000 kantar barut, 2.000 kürek ve bakır gibi malzemenin karşılıksız olarak Padişah'ın emri ile Memlük sultanına gönderildiğini İbn İyas yazmaktadır¹¹. Yine aynı müellif, 1512 yılında Hamid Magribî adlı bir şahsın Memlük sultanı tarafından İstanbul'a gönderildiğini ve Yavuz Sultan Selim'in Memlükleri top, demir ve kereste gibi malzeme ile takviye ettiğini bildirmektedir¹². Osmanlıların yıllardır mücadele hâlinde oldukları Memlüklere yaptıkları bu yardımlar, Hint Okyanusu'nda giderek büyüyen ve Hicaz'daki kutsal şehirleri tehdid eden Portekiz tehlikesine karşı kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir. Böyle bir hükme varmak da yanlış değildir. Daha Yıldırım Bayezid zamanında Mekke ve Medine'ye 'surre' denilen iane gönderilmiş, mukaddes yerlerin bakımı için Anadolu'da bazı köy hasılatı tahsis edilmiştir¹³.

Yukarıda özetleyerek bahsettiğimiz sebeplerden ötürü Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun tabii bir parçası oluverdi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi için «kim kestirebilirdi» diyen Braudel'in bu sualine en iyi cevabı, zannedirim, H. İnalcık'ın «kısacası, Arab ülkelerindeki şartlar Osmanlı egemenliğini kabûle müsaitti» cümlesinde bulmaktayız¹⁴.

Böylece Mısır'ı alıp Kızıldeniz sahillerine ulaşan Osmanlılar Hint Okyanusu istikâmetinde, iktisadî menfaat bakımından şuurlu bir politikaya sahip miydiler?¹⁵ Yoksa I. Selim'in ve Sultan Süleyman'ın genişleme siyâseti içinde Hindistan yolu önemli bir yer tutmamış mıydı?¹⁶ Osmanlı kaynaklarının bilhassa onaltıncı yüzyılın ilk yarısı için pek az konuştuğu bu konuda herhangi bir fikir ileri sürmeden önce, yabancı (özellikle Portekizce) kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde Mısır fethini müteakib olayların gelişmesini izlemek yerinde olacaktır.

11 İbn İyas, 190, 195.

12 İbn İyas, Journal, I, s. 267. İbn İyas'ı te'yd eden ve TSMA'nda 6472 numarada bulunan, Muhammed b. Abdullah imzalı, 918 muharreminin evastında yazılan bir mektubta adı geçen Hamid Reis, Hamid Magribî olmalıdır.

13 İ.H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 13-14.

14 *CHI*, I, s. 318.

15 Bu soruya olumlu cevap veren görüşler için bkz. H. İnalcık, «The Ottoman Economic Mind...», M.A. Cook (ed.), *Studies in Economic History of the Middle East* (London 1970), s. 212; Godinho, I, s. 146; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 5-6.

16 Osmanlıların bu yönde belli bir politikası olmadığını savunan görüş için bkz. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, II (Ankara 1971), s. 159.

Memlük topraklarına vâris olan Osmanlıları Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'na çıkışta aynı güçlükler, hatta daha da kuvvetlenmiş bir deniz gücü bekliyordu. Günden güne kudretlerini arttıran Portekizliler Kızıldeniz-Malabar yolunda işleyen tüccar üzerinde daha tesirli olmağa başlamışlar, Mısır'ın büyük gelir kaynağı olagelmış baharat ticaretinin büyük bir darbe yemesine sebep olmuşlardı¹⁷. Kızıldeniz'e giriş-çıkışı kontrol etmek isteyen Portekizli kaptan Antonio de Saldanha, 4 büyük gemi (naus grossos) ve 6 muhtelif gemiden mürekkep bir filo (a armada do Estreito) ile 1518 yılında, baharat yüklü zengin müslüman gemilerini zaptetmiş, Afrika sahillerinde (Somali'de) Barbora'yı yakmıştı¹⁸. İki yıl sonra, Portekiz'in Hindistan genel vâlisi Diogo Lopes de Sequeira 24 gemi (10 *naus grossos*, 2 kalyon, 5 kadirga, 4 *navios redondas*, 2 karavel ve 1 pergende)nin taşıdığı 3000 kişiye yaklaşık bir kuvvetle ve tesirli toplarla 13 şubatta okyanusa açıldı. Lopo Soares'ın yapmadığını bu defa o hem de Osmanlılara karşı başarmak, Cidde'deki gemileri tahrib etmek istiyordu. Ancak, Portekizce kaynaklara göre, rüzgârın müsait olmaması sebebiyle¹⁹ plânını uygulayamamış, Afrika kıyılarına yönelerek Massava'ya gitmiş, oradan Preste João'ya bir elçi (Matheus) göndermiş, böylece Habeşistan ile ilk defa münâsebet kurmuştu²⁰. Diogo Lopes de Sequeira da seleflerinkinden daha farklı bir şey yapamadan Kızıldeniz'i terketmek zorunda kalmıştı. Mamafih bu arada Kızıldeniz'e giden bazı müslüman tüccar gemileri zaptedilmiş, Dahlak şehri yakılmıştı²¹. 1523 yılında diğer bir Portekiz filosu Guardafui yakınlarında 5 Müslüman tüccar gemisine el koymuş ve Aden limanında bunlardan dördünü yakmıştı. Şihr tahrib edilmiş, hâkimi Emir Mutran b. Mansur esir edilmişti. Daha sonra Massava'ya seyreden filo dönüşte Umman kıyısında Dofar'ı yakmıştı²².

17 1517 martında, İngiltere'deki Portekiz elçisi, VIII. Henri'yi bir haç seferine teşvik ediyordu. Ayrıca, Portekizlilerin İstanbul'a gönderdikleri bir ajan da yakalanmıştı (Godinho, I, s. 146).

18 Castanheda, Liv. IV, Cap. XXXII ve XXXVI; Godinho, I, s. 146.

19 Tarih-i Şihrî (bkz. Serjeant, s. 51-52)'de Portekizli kumandanın Cidde'de bulunan kuvvetlere karşı gitmeğe cesaret edemediği bildirilmektedir. Bunu te'yd için ayrıca bkz. Schuman, aynı eser, s. 25-26.

20 Krş. *The Prester John of the Indies, a True Relation of the Lands of the Prester John...* (ed. C.F. Beckingham and G.W.B. Huntingford), Cambridge 1961.

21 Sefer hakkında bkz. Correia, II, s. 583 vd.; Castanheda, Liv. IV, Cap. XXXII, XXXVI; Barros, Dec. III, Liv. III, Cap. X.

22 Godinho, II, s. 146; Serjeant, s. 52-53.

Osmanlıların Mısır'da teşkilatlanmağa başladığı yıllar, Portekiz İmparatorluğunun gerek Atlantik'de gerekse Hint Okyanusu'nda en tesirli olduğu yıllardı. Osmanlı sınırları içine henüz dâhil olmuş İskenderiye ve Beyrut gibi limanlardan geçen ticâret emtiasına vurduğu darbe ortada idi. Amma bütün sertliklere, gemilerin yakalanıp zaptedilmelerine, hattâ yakılmalarına rağmen müslüman tüccarlar Hindistan-Kızıldeniz yolunda ilerlemeğe çalışıyorlardı. Portekizlilerin gözünden kaçıp Kızıldeniz'e getirecekleri baharatın kazancı pek fazlaydı; Portekiz ablukası sebebiyle de İskenderiye, Kahire ve Beyrut pazarlarında baharat fiatları hayli yükselmişti²³.

Osmanlı Devleti, ticâretini yaptığı emtia bakımından Hint Okyanusu'na bağlı olan Arab ülkelerinde işte böyle bir iktisadî krizle karşılaşmıştı. 1518 yılında Kahire'ye gelen bir kervan çok az baharat getirebilmiş, yine aynı yılda Beyrut'ta Avrupalı tüccarlar hiçbir şey satın alamamışlardı. Anck yılın

23 Godinho (aynı yer)'nun Marino Sanudo ve Piriuli'ye dayanarak hazırladığı, İskenderiye ve Beyrut'tan Venediklilerin satın aldıkları baharat miktarlarını gösteren listede bazı yıllar için aşağıdaki rakamlar verilmektedir : a) İskenderiye'den

yıl	miktar (collî) (collî için bkz. Bölüm I, not 19).
1518	180 Bir Venedik gemisi. 300 160'ı bir Fransız gemisi.
1519	150 Biber yok, gemiler hemen hemen boş dönüyor.
1520	? Kâfi miktarda baharat; ağustosta Kahire'de birşey yok; ekim ve kasımda gelen gemiler.
1521	?
1522	623 479 u baharat, 24 ü ipek; bir Venedik gemisinde 120.
1523	14
b) Beyrut'tan	
1518	1128 781 ipek, 10 u biber.
1519	?
1520	2000 Mart ayında. 1000 Ekim ayında bir Ceneviz gemisi 1000.
1521	300 İpek. Şam'da epeyce baharat mevcut.
1522	?
1523	140 601 baharat, 801 ipek. Suriye'de baharat yok.

Kahire'de bazı yıllar için fiatlar da şöyle (düka olarak) (Godinho, II, 121)

yıl	biber	karanfül	sencefûl
1496	66-68	52	12-13
1501	90-102	68	10 1/2
1513	120	75	35
1520	90	380-400	38-40
1525	90	130	40

sonunda Mekke'den Şam'a ulaşan bir kervanın 300.000 düka kıymetinde olduğu bildirilmişti. Marino Sanudo 1519 yılı başlarında hiçbir alış-verişin yapılmadığını bildirmiş²⁴ ise de Dubrovnik arşivinde saklı bazı belgeler, o yıl Dubrovnik'e İskenderiye'den baharat ithal edildiğini yansıtmaktadır²⁵. Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethini müteakib bu ülkeyi ziyaret eden Leo Africanus da Mısır'da hiçbir ticarî faaliyetin yapılmadığını, bunun da bir sebebinin Portekizlilerin baharat ve diğer Hindistan emtiasını Ümit Burnu yoluyla kendi memleketlerine sevketmeleri olduğunu bildirmektedir²⁶.

Osmanlıların Mısır'da kurmak istedikleri idârenin esas gâyesinin «zenginliğinden yararlanmak ve elde edilen gelirin büyük bir kısmının İstanbul'a gönderilmesi veya Mısır'da ve mukaddes şehirler Mekke ve Medine'de gerekli ihtiyaçları karşılamak» olduğunu belirten Amerikalı tarihçi Stanford Shaw, Osmanlıların o sırada Portekiz tesirinde bulunan Hint Okyanusu'na yönelmiş herhangi bir niyet ve hazırlığından bahsetmemektedir²⁷. Şüphesiz, Osmanlı ekonomisine katkıda bulunacak olan Mısır varidatının bir kısmı, Hint Okyanusu'ndan gelen baharatın sağlayacağı gelirden temin edilecekti. Baharat yolunu emniyete alıp Mısır'da ticarî faaliyeti geliştirmek, orada kurulacak sağlam bir idâre ve Portekiz nüfuzunu kırabilmek için Süveyş'te hazırlanacak güçlü bir donanma ile kaim olabilirdi. Gerçekten, Memlûklerden devreden geniş toprakların idâresini yürütebilmek, mukataa sistemini uygulamak Osmanlılaşması pek güç görünen bu uzak diyarda şüphesiz kuvvet ile mümkündü. Kölemenlerin baş kaldırmalarını önleyebilmek başı başına bir mesele idi.

İdâresi bir valiye tevdi edilmiş Mısır'ın muhafazası yeniçeriler (*mustahfizân*), *azeban* ve atlı kuvvetler olan *gönüllüyan* ve *tifenkçıyan*'a bırakılmıştı²⁸. Timar sisteminin uygulanmadığı Mısır eyâletinde vâli (beylerbeyi) ve diğer ileri gelen idârecilerin yıllık gelirleri (salyâneleri) ve askerlerin ücretleri (mevâcibi) hazine tarafından ödenecekti²⁹.

24 Godinho, I, s. 148.

25 bkz. F.W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State*, London-New York 1972, s. 353.

26 *The History and Description of Africa* (ed. R. Brown), I, s. 25.

27 S.J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1789*, Princeton 1962, s. 1 vd.

28 krş. 1524 tarihli Mısır kânunnâmesi (Ö.L. Barkan, *XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 355 vd.

29 Shaw, aynı eser, s. 184 vd. Osmanlıların Mısır'daki idâri ve askerî teşkilâtı ile ilgili diğer bir eser : P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, London 1966, s. 44-45.

Mısır'ın ilk Osmanlı vâlisi Hayır Bey (1517-1522) zamanında Bender-i Cidde beyi olan Hüseyin Bey'in Yemen'i zaptetme arzusu, Hayır Bey'in de tasvibine rağmen yerine getirilememiş, daha doğrusu teşebbüs başarı ile sonuçlandırılmamıştı³⁰. Şüphesiz, Kızıldeniz'de kurulmak istenen Osmanlı hâkimiyeti ancak kuvvetli bir donanma ile kâimdi. Osmanlıları önce Kızıldeniz'de ve sonra da Hint Okyanusu'nda faal hâle getirecek bir donanmanın lüzûmuna herkesten çok inanan da denizci Selman Reis olmuştur.

João de Barros, 'Raez Solcimão' olarak adlandırdığı Selman Reis'in aslen Türk olup Midilli'de doğmuş, gemi tezgâhlarında doğramacılık yaptığını ve İtalya sahillerinde korsanlık ettikten sonra kendi isteğiyle Memlûk hizmetine girdiğini bildirmektedir³¹. Memlûk hizmetinde Emir Hüseyin ile Yemen seferine gitmiş, 1517 yılında da Cidde'yi Portekiz donanmasına karşı korumuş olan Selman Reis'in bundan sonraki birkaç yıl içindeki hayatı bilinmemektedir. Magalhaes Godinho, Diarii di M. Sanudo'ya dayanarak, Selman Reis'in 1519 yılında İstanbul'a gittiğini, Kızıldeniz'deki Portekiz tehlikesine karşı 30 kadirge ve birkaç parçadan ibaret bir donanmayı hazırlamayı vaadettiğini bildirmektedir³². Godinho aynı kaynağa dayanarak, 1526(?) yılında, 3000 savaşçı ile birlikte kereste, donanma inşa ve harb malzemesi ve top yüklü 12 geminin Portekizlilere karşı bir donanma hazırlamak gayesiyle İstanbul'dan İskenderiye'ye gittiğini kaydetmektedir. Süveyş'te hazırlanan bu ilk Osmanlı donanmasının ordu kumandanlığı daha evvel Memlûk hizmetinde bulunmuş olan Hayreddin³³ adlı birine verilirken

30 *Ahbârü'l-Yemânî* (vr. 15b)'ye göre, Sultan Selim'in ölüm haberi Hüseyin Bey'i söz konusu seferden alıkoymuştu. Ancak, o sırada güçlü bir Portekiz filosunun gelmekte olduğunu öğrenen Bey'in bu sebeple seferden vazgeçtiğine inanmak daha makûl görünmektedir (krş. Schuman, aynı eser, s. 38-40; Serjeant, s. 51).

31 «... elle era natural de huma Ilha do arçipelago chamada Mitylene, homem de baixa forte, Turco de nação, cujo officio era carpinteiro de navios, e fustas...» (Barros, *Dec. III*, Liv. I, Cap. III). D. Ross'un Hajji ad-Dabir'e dayanarak ileri sürdüğü iddia, yani Selman Reis'in Emir Hüseyin ile birlikte 1508 Çaul seferine katılmış olduğu fikri (bkz. *JRAS* (1922), s. 1-2) doğru değildir. Hajji ad-Dabir, Selman Reis (Amir Salman) ve Emir Hüseyin (Amir Husein)'den, onların beraberce deruhte ettikleri Yemen seferi münâsebetiyle bahsetmektedir (krş. *An Arabic History of Gujerat*, I, s. 45).

32 Godinho, I, s. 154.

33 «hum Haidarin, charques de nação, homem de muita idade, e autoridade, que fara vedor de fazenda do Soltam...» (Barros, *Dec. IV*, Liv. I, Cap. VIII).

kapudanlık da Selman Reis'e tevdi edilmişti. İstanbul Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan 10 şa'ban 931 (2 haziran 1525) tarihini taşıyan ve Selman Reis'e ait olması gereken bir belge (arıza)³⁴, söz konusu denizcinin Hindistan yolunun değerini pek takdir ettiğini ve bu yolda Osmanlı otoritelerini uyarmış olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir. Vesikada Selman Reis, Portekizlilerin Hindistan emtiasına sahib olduklarını, bu yüzden Osmanlı hazinesinin büyük zarar gördüğünü ve Hint Okyanusu'nda cümbüş eden «Portakal-ı bi-dîn»e karşı gidilip onları zaptettikleri kalelerden çıkarıp atmak gerektiğini bildirmektedir. «Mezkûr hususlara fi'l-cümle ıtılamız ve vukûfumuz olduğu sebebden küstahâne Asitâne-i Saâdet'e arz» olunan belge³⁵, «Cidde'de olan gemilerin ve yarakların ahvâlini beyan» ederken gemi sayısını 6 baştarde, 8 kadirge, 3 kalyote, 1 kayık olarak veriyor ve gemilerle beraber isim ve adetleri belirtilen topların 1.200.000 'sikke-i gürî'³⁶ sarfedilerek inşa edildiğini açıklıyor³⁷.

Kızıldeniz'deki bu Osmanlı filosunun mevcudiyeti Portekizliler üzerinde menfi tesirini hemen gösterdi. 1523 yılında Hindistan vâlisinin kardeşi L. Luiz de Menezes kumandasındaki Portekizli kuvvetler Guardafui burnunda beş müslüman gemisini zaptetmiş ve limanda dört tanesini yakmış, ayrıca³⁸, kanlı olaylardan sonra³⁹ Şihr şehrini yağmalamıştı. 'Bloqueia' filosu, Kızıldeniz istikâmetinde işleyen müslüman tüccarları gördüğü yerde zapt ediyordu⁴⁰. 1524 yılı aralığında Antonio de Mirando idâresinde 3 kalyon, 3 karavel (caravelles redondas), 4 'navios' ve 1 bergenteden ibaret başka bir Portekiz filosu, Osmanlıların 20 gemilik bir donanma hazırlığı içinde oldukları ve bazı gemilerinin Cidde'de buldukları haberi üzerine Kamaran'a

34 *TSMA*, E. 6455. Bu belge «Meşhur Türk Amiralî Selman Reis'in Lâyihası» başlığı altında F. Kurtoglu tarafından, biraz da hatalı bir şekilde neşredilmiştir (bkz. *Deniz Mecmuası*, 47 (İstanbul 1934), s. 67-73).

35 Krş. *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 22b : «Çünkü sadr-ı âzam İbrahim Paşa merhûm Selman Reis'ten bu minvâl üzere ahvâl-i Yemen'e muttâlî oldu».

36 Mısır'da I. Selim devrinde basılan, üzerinde *Sultânî* yazılı sikkeler *Sultânî* veya *Eşrefî* diye adlandırılırdı (bkz. İ. Artuk, *IA*, 'Sikke' mad.). Magalhaes Godinho, onaltıncı asır boyunca Mısır *sultânîsi*, Venedik *ducat'ı* ve Portekiz *cruzado'sunun* aşağı yukarı aynı değerinde olduklarını yazmaktadır (bkz. *l'Économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, Paris 1969, s. 291).

37 *TSMA*, E. 6455.

38 Godinho, II, s. 146.

39 Serjeant, s. 52-53.

40 Castanheda, Liv. IV, Cap. LVII, LXIX ve LXX; Godinho, II, s. 152.

kadar gitmiş, oradan su alıp Hindistan'a dönmek zorunda kalmıştı⁴¹. Osmanlıların yeni hazırladıkları donanma Portekizlileri gerçekten kuşkulandırmıştı. Zira yıllık masrafı 100.000 'cruzado' olan Portekiz'in 'bloqueia' filosu Kızıldeniz'i tam kontrol altına alamamıştı⁴².

10 Aralık 1528 tarihinde İskenderiye'den Venedik'e ulaşan haberler arasında, Mekke'den kara yoluyla İskenderiye'ye giden bir şahsın Selman Reis (Solimão Reis)'in Aden yakınlarında yedi Portekiz gemisini zaptettiğini ve dört gemilerini de batırıldığını bildirmektedir⁴³. Emir Hüseyin (Rumî)'den sonra Yemen idâresini elinde bulunduran Mustafa Bey'i mağlub ederek (1526) Zebid ve Aden'e hâkim olan Selman, Kamaran Adası'nda da üslenmek sûretiyle Kızıldeniz'i kontrol altında tutacak tedbirleri almağa başladı. İâkin tek kalma hırsı Hayreddin Bey'i, Selman Reis'i öldürmeğe kadar götürdü (1528)⁴⁴. Barros'un, zalimâne hareketlerde bulunduğunu, bu sebeble de halk arasında pek tutulmadığını belirttiği Selman, gerçekte Osmanlı faaliyetlerine Hint Okyanusu'nda hız verebilecek bir denizciydi; öldürülmesi söz konusu teşebbüslerin gecikmesine sebep oldu.

Osmanlı kuvvet kumandanları arasındaki bu rekâbet ve getirdiği netice Portekiz üslerinde duyuldu. Şöhretini bildikleri bir Türk denizcisinin ortadan kalkması onlar için bir fırsat oldu, hemen harekete geçtiler⁴⁵. Gerçi müsâid rüzgâr bulamadıkları için Kamaran'da bulunan Osmanlılar (Rumes) a

41 Correia, II, s. 852 : «Os rumes concertarão vinte gales e que algunes estavão ja em juda, e nom se sabia pera onde avião de navegar: e nova era certa». Selman Reis lâyihasında (TSM, E. 6455) Cidde'deki gemiler için «mez-kür gemiler ve yaraklar bunda mevcud olduğu cihetten Portakal gelüb Tur denizine dahletmemişlerdir, Tur denizine gelmemeğe bahs bu gemiler ve yaraklar havfından olmuştur» demektedir.

42 Portekizliler Samuri ile savaş halindeydiler ve bazı müslüman tüccar gemileri Hindistan ile Kızıldeniz arasında faaliyetlerine devam edebiliyorlardı. Portekiz Hindistan'ının hâzine kâtibi (escrevão da fazenda) António da Fonseca'nın Koçin'den 10 ocak 1521 tarihinde kralına yazdığı bir mektupta «Hindistan'ı şimdiki hâlimden daha fazla sizin olduğu zamanları gördüm» derken baharat gelirinin düşüklüğünden yakınmıştır (bkz. *Documentos sobre os Portugueses em Moçambique*, VI, s. 49-61).

43 Carta de D.M^o de Azevedo a El Rey (CC, Parte 2, Maço 130, Doc. 58).

44 Barros, *Dec. IV, Liv. I, Cap. VIII*; Ahbârü'l-Yemâni, vr. 27a.

45 «Ficando assy Lopo Vaz de Sampayo com o governança da India por sentença julgada, deu avieimento a partir das naos do Reyno, e apercebendo armada pera hir ao Estreito queimar as gales dos rumes, que sabia que erao desbaratados huns dos outros com a morte de seu capitão Soleimão Selman Reis» (Correia, III, s. 227).

karşı gidememişlerdi, amma Kızıldeniz-Hindistan arasında işleyen sekizi büyük (naos grossas) ve 14 tanesi küçük (terradas) olmak üzere 20 müslüman tüccar gemisini zaptetmişler⁴⁶ ve bir de büyük bir Osmanlı kalyonu (galeão grande de rumes)nu ele geçirerek bir hayli ganimet almışlar, Zeyla'yı da ateşe vermişlerdi⁴⁷. Bu durum, Godinho'nun da ifade ettiği üzere⁴⁸, Portekizliler için pek uygun görünmekteydi. Kızıldeniz bir kerre daha Portekiz tehlisesine açık bırakılmıştı.

46 Correia, II, s. 272.

47 Castanheda, *Liv. VII, Cap. LXVIII-LXIX*.

48 Godinho, II, s. 147.

III. Bölüm

GENİŞLEYEN OSMANLI DÜNYASI:

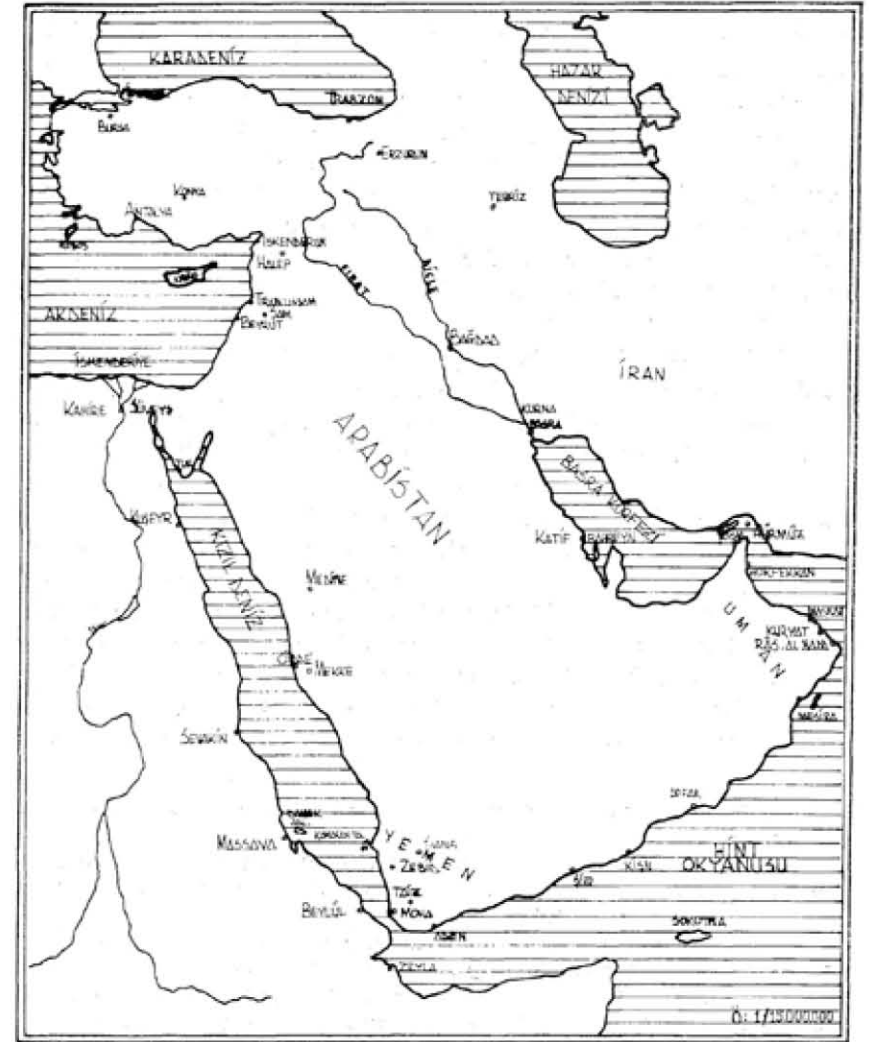
Hint Okyanusu'nda Türkler

Onaltıncı yüzyılın ilk çeyreği biterken Osmanlı İmparatorluğunun 'Muhteşem' sultanı Kanunî Süleyman'ın gözünü tamamen batıya çevirdiğini, Tuna seferlerini Asya'ya tercih edip ancak 1534 yılında doğuya yönelebildiğini belirten tarihçi W.E. Allen¹, İberik yarımadasından fıskıran ve yeni keşfedilen dünya nimetlerinden faydalanmağa başlayan İspanya ve Portekiz imparatorluklarına karşı Osmanlı reaksiyonunu birkaç satırla özetlerken, belki de istemiyerek, «gecikmiş Osmanlı Siyaseti» imajı yaratmaktadır.

Sınırları genişledikçe ve ihtişamı arttıkça meseleleri de çoğalan Osmanlı İmparatorluğundan güney sularında, yani değişik tekniklerle yaklaşılması lâzım gelen iklim ve denizlerde Portekizlilere karşı zaferler beklemek bir anda mucizeye sığınmak demek olurdu. Coğrafi engeller ve yüksek gemiler, Osmanlılar önünde aşılması güç manialar durumundaydı. Buna rağmen, sahip olduğu sayısız insan gücü ve müthiş toplarıyla Osmanlı idarî merkezi, İslâm ülkelerini Hint Okyanusu'ndan zorlayan Hıristiyanlara karşı koymak ve Hindistan metaini ortak olabilmek için yeteri kadar gayret göstermemiş miydi? Gösterdiyse bunda geç mi kalmıştı?

Bundan önceki bölümde, Portekizlilerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ni zorlarken Osmanlıları Mısır fethine sürükleyen çeşitli faktörler üzerinde kısaca durmuştuk. Ayrıca, fetihden sonra Osmanlıların Kızıldeniz'de kurmak istedikleri tahkimata da değinmiştik. Bu bölümde de Osmanlıları Diu seferine sürükleyen hâdiseleri ve bu seferin, arkasında bıraktığı bazı gelişmelere temas edeceğiz.

Hıristiyanlığın Doğu Akdeniz'deki kalesi Rodos'un 1522 yılında fethin-

Hint Okyanusu-Doğu Akdeniz Bağlantısı.

1 *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963, s. 13.

den sonra gâyesinin «altun elde etmek, zengin olmak değil, zafer ve şan kazanmak, ebedî bir ün bırakmak» olduğunu ve imparatorluğu genişletmek için savaştığını ilân eden Kanunî'nin bu sözlerinde gerçek sebepleri arayan Ş. Turan², Anadolu ile Mısır ve Suriye arasındaki deniz ulaşımının önemine değinirken Sultan'ın Mısır'a gösterdiği ilgiyi de ortaya koymaktadır. Rodos fethinden iki yıl sonra Mısır valisi Hain Ahmed Paşa'nın isyanı ile ortaya çıkan karışık durumun giderilmesi için sadr-ı âzam İbrahim Paşa'nın Mısır'a yollanması ve, ayrıca, Selman Reis'in arızasında açıklandığı üzere, Süveyş'te Portekizlilere karşı bir donanma hazırlanması Osmanlı Devletinin, gerçekte başarı kazanılması çok zor bir âleme karşı temkinli hareket etmek lüzumunu hissettiğini göstermektedir.

Aralarındaki şahsî rekabete rağmen Osmanlı denizcileri Hint Okyanusu dünyasında şöhret yapmağa başlamışlar, Osmanlı topçuları ve tüfenkçileri Asya ve Afrika ülkelerinde teknik sınıf ve savaşçı olarak aranan kimseler olmuşlardı³. Dinî tolerans tanımayan Portekiz egemenliği ve tehlikesi karşısında bazı müslüman memleketlerde Osmanlı sultanına kurtarıcı gözüyle bakılmağa başlanmıştı⁴. Selman Reis'in öldürülmesinden sonra sözde Yemen hâkimi olan, fakat bu memleketin nâibliğinin merkezden kendisine verilmediğini öğrenen yeğeni Mustafa Bey ile ümerasının esirlerinden Hoca Sefer'in, belki de Gücerat hükümdarı Bahadur'un dâvetiyle, -Aden üzerine yapılan hücumun akim kalmasından sonra- Kamaran'da bulunan gemi ve toplardan hazırladıkları 26 parçalık bir donanmanın Diu'yu Portekizlilere karşı müdafaa edip, limanın hiç değilse geçici olarak düşmanın eline geçmesini önlemeleri, merkezden hazırlanmış bir Osmanlı seferinden ziyâde

2 «Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına», *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 49 vd.

3 H. İnalcık, «The Socio-Political Effects of the Difusion of Firearms in the Middle East», *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry and M.E. Yapp), London 1975, s. 202 vd.

4 Portekiz egemenliğindeki Hürmüz şahlığında vezir Şerafeddin (Raix xarafo el goazyr dormuz)'in Kanunî Sultan Süleyman (el Rey çoleimão Rumy)'a yazdığı, fakat Portekizliler tarafından ele geçirilmiş olan bir mektupta Osmanlı sultanından Hürmüz'e kuvvet gönderilmesi, böylece Portekizlilerin oradan atılabileceği bildirilmişti (bkz. Cartas dos Vice-Reis da Índia (Arquivo Nacional da Torre do Tombo), Doc. 82. Mektubun farsça aslının fotokopisi ve Portekizce tercümesi için bkz. L. Ribeiro, «Em Torno do Primeiro Cerco de Diu», *Studia*, 13-14 (Lisboa 1964), s. 102-103. 1529 yılında Portekizliler tarafından hapsedilen Şerafeddin (krş. Whiteway, s. 222)'in bu mektubu Selman Reis'in faaliyetlerinden de bahsettiğine göre 1528 veya 1529 tarihli olmalıdır.

keyfi, maceraperest bir gazâ niteliğinde olmasına rağmen⁵ Osmanlılar (Rûmiler, Turcos)ın ününü Hint suları ötesine kadar götürmüştü⁶.

Öte yandan İstanbul ciddi hazırlıklara girişmişti. Kanunî Sultan Süleyman ile birlikte cihâdi, dünya egemenliği fikri ile, en geniş sınırlarına götüren Osmanlı Devleti, güneyde Portekizlilerle karşı karşıya gelen, savunma imkânları mahdud bulunan müslüman hâkimliklere yardım elini uzatırken, bu yörelerin imparatorluğa sağlayacağı iktisadî gücü şimdi daha da iyi takdir edebilecek durumdaydı. H. 933-934 (m. 1527-1528) tarihli bütçe niteliğinde olan bir kaynaktaki⁷, devletin 477.431.168 akça tutan umumî gelirinin 116.538.994 akçası «an mahsûlât-ı Mısır» idi. Mısır'dan elde edilen bu gelirin 17.731.964 akçası Cidde ile beraber Mısır iskelelerinden, yâni (Portekiz blokajına rağmen) çoğu Hint Okyanusu'ndan gelen emtiadan sağlanan irad idi. Söz konusu bütçe örneğinde rakamlar her ne kadar «ber vech-i tahmin» verilmişse de mezkûr senede imparatorluk sınırları içine Hint Okyanusu'ndan ulaşan mallardan sağlanan gelir İstanbul'u teşvik edecek miktarda olmalıdır. İstanbul Başvekâlet Arşivinde h. 937 (m. 1530-1531) yılına ait bir muhasebe defterinde⁸ Süveyş'te inşa edilmesi istenen gemiler için hazineden 1.996.732 akçanın tahsis edildiği kayıtlıdır.

5 Barros (*Dec. IV, Liv. I, Cap. VIII*), Mustafa Bey için amcasının yapmadığını yapmak amacıyla, Kamaran'a bir kale inşa ettirdikten ve orayı tahkim ettirdikten sonra Osmanlı sultanının hizmetine değil, Portekizlilerle savaş hâlinde olan Gücerat sultanının hizmetine girmek istediğini, Gücerat hakkında daha önce orada bulunmuş olan Hoca Sefer'den bilgi aldığını bildirmektedir: «em seu peito não tinha tenção de ir em serviço do Turco... e seguir a fortuna em serviço d'ElRey de Cambaya... por que sabia particularmente muitas cousas daquelle Reyno, e da franqueza da gente delle per informação de Coge Sofar, escravo de Ruez Soleimão seu, que elle cativou na costa de Apulha».

6 Sonradan Bahadur Şah tarafından 'Rumî Han' ünvanı verilen Mustafa Bey ile 'Hüdavend Han' payesine yükseltilen Hoca Sefer (Selmanî) hakkında tafsilât için bkz. Mughul, Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası..., s. 102-110. Ayrıca bkz. Correia, III, s. 405-417; Castanheda, Liv. VIII, Cap. XXVI.

7 Ö.L. Barkan, «H. 933-934 (M. 1527-1528) Mâlî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, s. 291.

8 KK, Bahriye 5638: «Muhâsebe-i ihracât-ı kestihâ-i hassa ki der nefsi-i Süveyş nevsahte fermûde ki masâlih-i Cidde-i mâmûre be-mârifet-i kemine Ali emin-i ihracât-ı Hassâ-i mezbûre an 15 muharremül-haram sene 937 ilâ 12 zilhicce sene-i mezbûre.

Asl-ı mâl an hizâne-i âmire	1.996.732 akça
.....	
Vazia min zâlîka	1.943.822 akça

İslâm dünyasında, hattâ bütün Hint Okyanusu âleminde denizde kendilerine rakib olarak yalnız Osmanlıları gören Portekizliler, hasımlarının Süveyş'teki faaliyetlerini çok dikkatli ve endişe içinde takib ediyorlardı. Venedik'ten Lizbon'a gönderilen ve çoğu zaman Osmanlı niyet ve hazırlıklarından bahseden mesaj ve mektuplar arasında, Portekiz elçisi Pero Caraldo'nun 24 kasım 1531 tarihinde kralı III. D. João'ya gönderdiği mektubta⁹ şunlar yazılıydı: «Şu anda, burada yâni Venedik (V.^{ca})'de elde ettiğimiz haberler şöyle: Kızıldeniz'deki Süveyş'te de bulunmuş olup İskenderiye'den gelen bir adam Süveyş'te, İskenderiye'de ve Reşit'te 40 küçük kadirga (gales sotis), 10 büyük kadirga (galeaças), 20 büyük (năo) ve 10 küçük (fusta) gemi yapıldığını¹⁰, 3000 kişi (machiado)nin devamlı çalışmakta olduğunu, Sultan (o turquo)'ın mezkûr donanma için İstanbul'dan yelken bezi, halat, top, mühimmat ve gerekli bütün levazımı gönderttiğini, develerin bütün keresteyi... Süveyş'e taşıdıklarını, ayrıca Sultan'ın bu donanmasında savaşçı 3000 yeniçeri (janiçaros) ile birlikte kürekçi ve «os q mada»(?) gönderdiğini, bunlar için Kızıldeniz'de hiçbir yere muhtaç olmayacak şekilde erzak hazırlattığını, donanma kapudanının pek şeytanî ruhlu olduğu söylenen Mısır beylerbeyi (ho governador do Cayro) Hadım Süleyman Paşa olacağını, yerine defterdarın bakacağını; yine söylenildiğine göre, İbrahim Paşa'nın kendisine Kahire'ye kadar refakat edip İstanbul'a döneceğini, donanma hazır olur olmaz Portekiz kralının donanmasını, nerede olursa olsun, aramağa çıkacağını söylemektedir. Ancak donanma 1532 yılı nisanından önce hazır olamayacaktır...»¹¹. Osmanlılar böyle bir teşebbüs için Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açmayı düşünmüşler, bu sûretle de Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki bağlantıyı kolaylaştırırken doğu baharatını doğrudan doğruya İstanbul'a taşımayı tasarlamışlardır. Magalheas Godinho, Marino Sando'ya dayanarak, Nil-Kızıldeniz arasında açılmak istenen kanal için binlerce işçinin çalıştığını ve ameliyenin 1532 yılında da devam ettiğini bildirmektedir¹².

9 Gav. 20, Maço 7, Doc. 15.

10 Krş. Peçuylu, Tarih, I, s. 219: «seksen kıt'a gemi ve kimi kadirga ve kimi barça ve mavna ve firKate».

11 Venedik'ten Rodrigo Nino imzalı ve İspanya imparatoriçesine giden bir mektubta V. Carlos'un karısına Osmanlıların hazırlıklarından bahsediliyordu: «De alexandria hay letras de XVI de otubro escritas a mercadores en q escrever q el Turco embio alli XVIII galeas con municiones fotelas q manda se labren en el labradas q se lieven en pieças hasta un puerto de mar q se llamo elzor... para yr aachar el armada del Sere^{mo} Rey Portugal» (Sim. E 1308-222).

12 Godinho, II, s. 154.

Şüphesiz, Osmanlıların böyle büyük bir hazırlığa girişmelerinde, 1525 yılında Şam beylerbeyliğinden Mısır beylerbeyliğine nakledilen Süleyman Paşa'nın rolü büyüktü. Tarihçi Peçuylu, Süleyman Paşa'nın ilk Mısır beylerbeyliği sırasında onun «daima Yemen ve Aden fethi tedbirine sarf-ı himmet» ettiğini bildirmektedir¹³. Paşa, şüphesiz, Hindistan-Kızıldeniz arasında işleyen tüccarlardan Portekiz faaliyetleri hakkında bilgi alıyordu; Mısır'a ulaşan her haber Portekizlilerin ya bir tüccar gemisini zaptettiklerini veya bir İslâm şehri tahrib ettikleri haberini getiriyordu¹⁴. Öte yandan Portekizli tüccarların Kızıldeniz açıklarına kadar gelip ticâret yaptıkları gözden kaçmıyordu. *Tarih-i Şihri*, h. 936 yılının recebinin 19 unda (19 mart 1529 da) bir Portekiz *grab*'ının Şihri'e gelip orada serbestçe ticâret yaptığını nakletmektedir¹⁵. Ayrıca, Aden hâkiminin, Luzitanyahlara 100,000 'xerafin' vermek şartıyla onlardan şehri Osmanlılara karşı korumaları isteğinde bulunması ve onlara serbest seyir hakkı tanınması, Mısır beylerbeyini daha da tedirgin etmiş olmalıdır¹⁶. Pero Caraldo'nun Venedik'ten kralına yazdığı mektuba inanmak gerekirse 1531 yılı sonunda İskenderiye'de ve Beyrut'ta baharat olmadığını, Venedik gemilerinin bu limanlardan hiç bir şey götürmediklerini belirtmek icabeder¹⁷.

Osmanlılar için Hindistan seferi kaçınılmaz olmuştu. Süleyman Paşa'nın bizzat kontrolünde ve bir Venedikli ustanın riyâsetinde hummalı bir çalışma sonunda hazırlanan Süveyş donanması, askeri, topu ve erzakı ile 1532 yılı başlarında sefere çıkabilecek durumda idi. Lâkin imparatorluğun öteki uclarındaki olayları daha önemli sayan devlet, Hint Okyanusu'na açılmak-

13 Peçuylu, Tarih, I, s. 219. Süleyman Paşa'nın hayat hikâyesi için bkz. Ş. Turan, *IA*, 'Süleyman Paşa' mad.

14 Meselâ Tarih-i Şihri (bkz. Serjeant, s. 54), bir Portekiz *grab*'ının 19 cemaziel-evvel 935 (29 ocak 1529) de Şihri'e geldiğini ve orada yüklü bir gemiyi zaptettiğini kaydederken (krş. Correia, III, s. 302) bir Portekiz filosunun da Hindistan'da Şale nehrinde, mart 1529 da, Mekke'ye gitmek üzere olan baharat yüklü bir 'nao' ile 8 gemiyi zapt ve 4 'parão' (kalite benzeri küçük savaş veya ticaret gemisi) yu da yakıklarını yazmaktadır (krş. Castanheda, Liv. VII, Cap. XCVI).

15 Serjeant, s. 55.

16 Godinho, II, s. 147. Portekizlilerin Massava'da ve Zeyla'da kaleler inşa etmek istedikleri resmi belgelerde kayıtlıdır (krş. *Documentos... Moçambique*, IV, s. 294).

17 «... as galeaças grossas destes venezianos, que agora se esperão de Barute e de Alexandria nom trazem especias de nenhua sorte...» (Gav. 20, Maço 7, Doc. 15).

tan vazgeçti. İspanya kralı V. Carlos Afrika'da yerleşme alanları peşinde koşarken¹⁸ doğuda Safevilerle halledilmesi gereken meseleler vardı. İşte, Kanunî'nin Alman seferine çıktığı yıl, Süveyş'teki toplar ve mühimmat Akdeniz'e taşınırken¹⁹, bir müddet sonra da, Süleyman Paşa Mısır hazinesi ile beraber İrakeyn seferine yine bizzat ordusu başında çıkmış bulunan Padişah'a mülâki olma emrini almıştı²⁰. Kaçınılmaz bir hâle gelen Hindistan seferi, bütün hazırlıklara rağmen yapılamamıştı, diğer bir ifadeyle gecikmişti.

Diu Seferi (1538) ve Yemen'de Osmanlı Nüfûzunun Te'sisi :

Mısır ve Suriye gümrükleri 1531 yılında Osmanlı hazinesine pek fazla bir gelir getiremezken, ertesi yıl Mısır pazarları faal görünüyordu. 1532 temmuzunda 2000 'quintal' zencefil ve 2 Eylülde, biber hâric, epeyce baharat yüklü kervanların Mekke'den Mısır'a ulaştığına ve aynı yılın kasım ayında baharat yüklü 6 geminin Tur'da bulunduğuna şahid olunmuştu²¹. Bu da gösteriyor ki Hindistan ve daha uzak ülkelerle Kızıldeniz arasında işleyen, basit saldırılara karşı koyabilecek derecede silâhlanmış²², baharat yüklü gemiler, bazen hedefine ulaşabiliyor, fakat bazen de yolları üzerine çıkan Portekizliler tarafından yakalanıyorlardı. Hadramut'daki Şihr limanını bir üs gibi kullanan Portekizli korsanlar, oradan Kızıldeniz girişini kontrol etmeğe çalışırken Şihr'i yağmalamaktan da çekinmiyorlardı. 1535 yılında Şihr hâkimi sultan Bedr, esir ettiği 35 Portekizliyi Osmanlı hükümdarına gönderdiğinde²³ şüphesiz bir kurtarıcı arıyordu. Öte yandan Gücerat hükümdarı Bahadur Şah, Portekizlilerle yeni mâceralar içine girmişti : 1526 yılında Gücerat hükümdarı olan, halkı tarafından sevilen, hareketli sultan, Hindistan'ın Türk padişahı Babür'ün oğlu Hümâyûn tarafından mağlub edilmiş, denize düşen yılanı sarılır misâli, Portekizlilerden yardım istemek zorunda kalmıştı. 1535 yılında Portekiz'in Hindistan genel vâlisi ile imzaladığı andlaşma gereğince Diu'da Avrupalılara kale yaptırma fırsatı verilmişti. Bu ameliye, Kızıldeniz istikâmetinde giden gemileri Bassein'den geçme mecburiyetinde bırakırken Gücerat'ı da gemi inşa faaliyetinden men ediyordu. Hümâyûn

18 J.H. Elliot, *Imperial Spain 1496-1716*, London 1963, s. 54.

19 Godinho; II, s. 154.

20 Ş. Turan, *IA*, 'Süleyman Paşa (Hadım)' mad.

21 Godinho, II, s. 150.

22 Krş. Correia, III, s. 378.

23 Serjeant, s. 74.

tehlikesi geçtikten sonra Bahadur kendini Portekiz tehdidi ile yüz yüze buldu. Bu defa da Osmanlı Sultanı kurtarıcı olarak seçildi²⁴.

Bahadur Şah pek kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi göndererek Kanunî Sultan Süleyman'dan yardım istedi²⁵. Gücerat elçisi padişah tarafından iyi kabul gördü ve o sırada tekrar Mısır beylerbeyliğine getirilen Hadım Süleyman Paşa'ya Hindistan seferi hazırlıklarına girişmesi emredildi²⁶. Daha 1531 yılında inşa edilen kadirgaların gözden geçirilmesi ve yenilerinin de yapılması sûretiyle Hindistan'a gidecek donanma hazır hâle getirildi. Akdeniz'deki deniz egemenliğinin dönüm noktasını teşkil eden Preveze Muharebesi arifesinde bulunan Osmanlılar, Kızıldeniz'de hazırladıkları, herbiri 25 sıralı 49 kadirga ve ayrıca 7 kadirga ve 1 'nao' ile 6 pergente (brigantin) den müteşekkil donanma ile 22 Haziran 1538 tarihinde Süveyş'ten yola çıktı. Önceden Tur'a gönderilen 30 'hassa donanma gemisi' ile birleştikten sonra 90 aşkın gemiyle Hindistan seferi için denize açıldı²⁷. Barros'a göre Türk donanması 33 sıralı 15 baştarde 30 sıralı 25 kadirga (galés Reaes), 10 küçük boy kadirga (galés subtıjs), 4 küçük gemi (albetoça), çift yelkenli 6 tekne, 4 erzak ve 8 mühimmat gemisinden ibâret 72 gemiden mürekkepti; 1500 yeniçeri, 2000 okçu, 500 Memlûk ve ayrıca Anadolu'dan ve Akdeniz sahillerinden toplanan 3000 kişiyi taşıyordu. Venedik gemilerinden esir alınan neccar, kalafatçı, topçu v.s. nin de bulunduğu teknik sınıf kalabalıktı. Kale

24 Whiteway, s. 236 vd.; Mughul, Kanunî Devri... Hint Okyanusu Polit..., s. 112 vd.

25 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 357-58.

26 Yedi yıl Galata'da Osmanlı hizmetinde çalıştıktan sonra oradan kaçıp 15 Ekim 1537'de Hürmüz'e varmağa muvaffak olan üç Portekizlinin verdikleri bilgiler (CC. Parte 1, Maço 59, Doc. 104) ve 10 Kasım 1536'da Venedik'ten Portekiz kralına gönderilen imzasız bir mektub (Coleção de São Lourenço (ed. E. Sanceau), I (1973), s. 114-116) Süleyman Paşa'nın bu gaye ile Mısır beylerbeyi olarak gönderildiğini kaydediyorlar. Ayrıca bkz. İstanbul'dan 17 Ekim 1536'da gönderilip Simancas arşivlerinde saklı (Sim. E 1312-60) bulunan bir mektub : «el onuco para yr en el cayro a meter orden en las cosas de aquellas provincias, maxime en la armada para lo delas Indias...».

27 Krş. Süleyman Paşa'nın Cidde'den gönderdiği tarihsiz bir mektubu (F. Kurtoglu, «Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları...», *Belleten* IV/13(1940), s. 63-65; «Particular Relation of the Expedition of Solyman Pasha from Suez to India against Portuguese at Diu (written by a Venetian officer who was pressed into the Turkish Service on that Occasion», *A General History and Collection of Voyages and Travels* (ed. Robert Kerr), Edinburgh 1824, VI, s. 257 vd.

döğmek için büyük toplar da vardı. Tecrübeli denizcilerden Behram Bey, İsa Bey, Mehmed Bey, Mustafa Bey ve Davud Bey de bulunuyordu²⁸.

Osmanlı serdarı Aden'i Memâlik-i Mahrûsa sınırları içine katmakta güçlük çekmedi; amma kuşatmak için hedef alınan Diu'da muzaffer olamadı. İnsan gücü bakımından zengin, 'bacaluşka' toplarıyla zamanın en tesirli muhasara kuvvetine sahip Osmanlı ordusu Portekiz üslerinde korkudan başka birşey bırakamadı. Gerçi bir deniz muharebesi olmamıştı, amma Venedikli teknik clemanların ve kadirga reislerinin, Portekiz esirlerinden klavuzların ve zorla toplanmış kürekçilerin de bulunduğu, teşânüdün tam olmadığı Osmanlı *kadirga* donanmasının Portekizlilerin yüksek gemileri önünde Okyanusta üstünlük sağlaması beklenemezdi. Ayrıca, Portekizliler tarafından öldürülen Bahadur'un yerine geçen Mahmud Şah, Osmanlı serdarına -herhalde sonradan kendi ülkesine hâkim olacağı endişesiyle- yardım elini uzatmamıştı. Osmanlılar Hindistan'daki sözde müttefikleriyle de birlik hâlinde değildi²⁹. Süleyman Paşa'nın, sefer dönüşünde, Aden'den 14 receb 945 (6 aralık 1538) de Mahmud Şah'ın vezirine gönderdiği bir mektubta³⁰, Diu'da Hoca Sefer³¹'den hiç yardım alamadığını, kış süresince donanmasının kalabileceği emniyetli bir yerin ayarlanamamış oluşunu dönüş sebepleri olarak gösterirken vezire «eğer uykuda iseniz uyanınız, zira düşmanınızın kim olduğunu bilmiyorsanız» diyordu³². İster Süleyman Paşa'nın ileri sürdüğü sebeplerden olsun isterse Portekizlilerin başarılı müdafaası ve genel vâlinin Goa'dan büyük bir donanma ile gelmek üzere olduğu haberinin neticesi olsun, Diu müdafaası, kuşatmalar içinde önemli bir yer tutmakta ve, Whiteway³³'in ifâde ettiği gibi³⁴, «Portekiz halkının gururla hatırlayacağı» hadisedir³⁴.

28 Dec. IV, Liv. X, Cap. II.

29 F. Kurtoglu, «Hadım Süleyman Paşa'nın mektupları...», s. 69-70.

30 CC, Parte 3, Maço 14, Doc. 44.

31 Bkz. yukarıda not 5 ve 6.

32 «Dergâh-ı muallâya Şihr beyinden vârid olan mektub sûreti (TSMA, E. 6704)'nde «ehl-i hindin gönülleri kâfir ile beraber» olduğu belirtilmektedir (krş. Kurtoglu, «Hadım Süleyman Paşa'nın Mekt...», s. 69-70).

33 Whiteway, s. 265.

34 Osmanlıların Diu kuşatması ile ilgili bibliyografya oldukça zengin olmasına rağmen henüz tafsilâtlı bir çalışmaya mevzu edilmemiştir. C. Orhonlu (*Habeş Eyaleti*, s. 15-20) ve Y. Mughul (*Kanuni Devri...*, s. 141 vd.)'un kaydettikleri kaynaklar dışında, Diu muhasarası Portekizce kroniklerde pek ayrıntılı fakat tek taraflı anlatılmaktadır (bkz. Barros, Dec. IV, Liv. 10; Correia, IV, Cap. I vd.; Couto, Dec. IV, Liv. IV ve V; Lopo de Sousa Coutinho, *História do Cerco de Diu*, Lisboa 1890; L. Ribeiro'nun makaleleri: «O Primeiro Cerco de

Söz konusu sefer Portekizlilerde gururla beraber, ondan da çok, kuşku bırakmıştı. Portekizlileri Hint Okyanusu'ndaki kalelerinden biri önünde öylesine ihtişamlı bir donanmanın görünmesi, Türklerin, Asya Portekiz İmparatorluğuna tam bir tehdidi idi. Sefere giderken Aden'i Osmanlı topraklarına katıp, dönüşünde Zebid'e hâkim olan Süleyman Paşa'nın Aden'de bölge hâkimi Amr ibn Davud'u ve sonra da Zebid'i elinde bulunduran Nâhuda Ahmed'i öldürtmesi devrin vezir-i âzamı Lütfi Paşa tarafından tenkid edilirken Süleyman Paşa yeni bir vilâyetin temellerini atmıştı; daha önce Gazze naipliği yapmış olan Mustafa Bey'i 'vâli ve hâkim-i Yemen' tayin etmişti. 947 (m. 1540) de beyine merkezce 'mîr-i miranlık' rütbesi verilen Yemen Vilâyeti'nin³⁵, Kızıldeniz'in giriş ve çıkışı kontrol edebilecek mevkie sahip Aden'in kalesinde 1500 kadar yeniçeri³⁶ ile limanında birkaç kadirga bırakmıştı. Zebid'de de asker bırakmış³⁷ olan Süleyman Paşa'nın bu tedbirleri, o anda, ne Portekiz donanmasını durdurabilecek³⁸ ve ne de Arab kabîlelerini itaat altında tutabilecek boyutlarda değildi³⁹. Herşeye rağmen, Osmanlıları Hint Okyanusuna açan, lâkin zaman ilerledikçe muhafazası güçleşecek, hattâ yakın devirlerde acıklı türkülere mevzu olacak Yemen Beylerbeyliği kurulmuştu⁴⁰.

Goa'da merkezleşmiş Portekiz Asya İmparatorluğuna karşı Süleyman Paşa'nın Diu'daki kuvvet gösterisini, bütün huristyanlığın sonsuz gelir kay-Diu», *Studia*, I(1958), s. 201-271; «Preâmbulos do Primeiro Cerco de Diu», *Studia*, 10(1962), s. 151-193.

35 Ahbârü'l-Yemanî, vr. 44b-45b.

36 CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 86.

37 CC, Parte 1, Maço 24, Doc. 35.

38 947 (m. 1540-41) yılında Aden açıklarından top atarak geçen bir Portekiz *grab*'ı bazı ticâret gemilerine rastlayıp 300 kişiyi esir ve epeyce ticâret emtiası gasb ederken Türk askeri dolu Aden ve Zebid'den bir müdahale yapılamamıştı (Serjeant, s. 98).

39 2 Ağustos ile 15 Eylül 1540 tarihleri arasında Kahire'de bulunmuş olan ajan Duarte Catanho (bkz. Bölüm IV)'nun Portekiz kralına İtalya'dan gönderdiği 26 ekim 1540 tarihli bir mektubunda (CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 57), Kahire'den Aden'e 'Sanguisbey' (?) emrinde 3200 kişilik bir kuvvetin gittiğini yazmaktadır. Ayrıca krş. CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 36.

40 Anonim bir Hadramut tarihine göre (Serjeant, s. 98) 7 rebîül-evvel 946 da Aden'e gelen bir kadirga emir Behram'a ve kadı Abdurrahman'a vilâyet beratını getirmişti: «On Wednesday, 7th of the month of Rabî I, a grab arrived at Aden, on board which came an emissary from the court (bab) of Sultan Sulaiman, (bearing) with diplomas (marasim) to the Emir Bahram and the kadı Abd al-Rahman Ba Makhramah, ratifying the (constitution of) the province (wilayah);...» (krş. A. Râşit, *Tarih-i Yemen ve San'a*, I, s. 74-75).

nağı Hindistan için müthiş bir tehlike olarak niteleyen Portekiz kralı⁴¹, Hindistan'daki kumandan ve askerlerinin dikkatini, şimdi daha da büyüyen Türk tehdidine karşı uyarıyordu. Her an yeni bir sefere açılabilceği sanılan Süveyş'teki Osmanlı donanması Portekizlileri korkutuyordu⁴². Genel vâli, Osmanlıları Kızıldeniz ağzında göz altında tutacak ve muhtemel bir hareketi önleyecek tedbirleri almak için yeni kale ve limanlar ararken, deniz güçlerinin Osmanlılarınkinden daha kuvvetli olduğuna inanan ve hâkimiyeti ancak denizde gören denizcileri ise donanmalarının daha da kuvvetli hâle getirilmelerini istiyorlardı⁴³. D. João de Castro, Portekiz kralının kardeşi Infante Dom Luis'e yazdığı bir mektubta⁴⁴, Portekizlilerin karada zayıf olduklarını, kalelerinin deniz olduğunu, Hindistan'da sâdece 2000 Portekiz askerine sahip bulduklarını ve bu arada da donanmalarının eskidiğini bildiriyordu. Hint Okyanusu'nda kendilerine galebe çalacak başka bir donanmanın varlığı Portekiz Doğu İmparatorluğunun sonu demekti. Bu sebeble de Osmanlı kadırgaları yakılmalıydı⁴⁵. Genel vâli Dom Garcia de Noronha şubat 1540 da Fernão Farto'yu ve ardından 3 *catur* ile António Caralho (escrivão da fazenda)'yu Kızıldeniz'e göndermesi ve 13 martta da Vasco da Cunha emrinde 12 *fusta'lık* bir filoyu aynı istikâmette yola çıkarması, o yıl içinde sefere çıkacağı zannedilen Osmanlı kadırgalarından haber getirmek içindi⁴⁶.

3 Nisan 1540 da D. Garcia de Noronha'nın ölümünden sonra genel vâliliğe tayin edilen Dom Estevão da Gama, yeni bir Türk seferine hedef olabilecek batı Hindistan kale ve limanlarını tahkim ve *fidalgo*'lar arasındaki rekâbeti yok edip onlara yeni bir ruh aşılamaya çalışmakla kalmadı, 1 ocak 1541 tarihinde 70 *'fusta'*, 8 kalyon, 2 *'nao'*, 1 karavel ve 3 kalyonenin taşıdığı 2300 seçkin askerini kumandanı olarak Kızıldeniz'deki Osmanlı donanmasını yok etmek üzere bizzat yola çıktı⁴⁷. Hedef Süveyş idi. Masav-

41 CDP, IV, s. 14 vd.

42 CDP, IV, s. 181-183; CC, Parte 1, Maço 67, Doc. 47.

43 E. Sanceau, *Cartas de D. João de Castro*, s. 21 vd; CC, Parte 1, Maço 24, Doc. 35.

44 Col. Lourenço, V, fol. 113a. Ayrıca krş. CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 86.

45 CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 40 ve 75; Maço 68, Doc. 81 ve 97.

46 Correia, IV, s. 109-110; CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 67. António Carvalho Aden açıklarında, Melindi kıyılarından dönen bir Osmanlı kadırgasını (huma fusta de rumes que vinha da costa de Melindi) yakıp gemiden aldıkları Antonio Bacarro adlı bir esirden Osmanlıların Süveyş'te büyük bir donanma hazırladıkları haberini almıştı (Correia, IV, s. 111).

47 E. Sanceau, «Uma Narrativa de Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo», *Studia*, 9(1962), s. 209. Couto (*Dec. V, Liv. VII, Cap. V*), 12 yüksek bordolu, 2 kadırga, 60 kalyote ve *caturdan* oluştuğunu kaydetmiştir.

va'ya vardığında, aralarında bazı Türklerin de bulunduğu bazı Müslümanlarla karşılaştı, Hâkiminden Süveyş için kılavuz ve ayrıca harac isteğinde bulundu ise de arzusu yerine getirilmedi. Amcası Manuel da Gama'yı kalyonlarla birlikte orada bırakarak Sevvakin'e gitti. Zenginliği, ticarî faaliyeti ile dikkati çeken bu yöremin Osmanlı sultanına 70000 *'vенеzeanos'* vergi vermekle mükellef olduğunu gördü. Adayı tahrib etti ve orada ticâretle işigal eden 50 Türkü öldürttü⁴⁸. Kuseyr'i de tahrib ettikten sonra Tur'a ve oradan da Süveyş'e geçti; ancak Süveyş koyunun girişinde toplarla karşılaştı. Hedefe gelinmişti, amma Portekiz donanmasının yapabileceği birşey yoktu. *White-way*⁴⁹, süratla ve habersizce yapılması lâzım gelen bir baskın hareketinin başarısızlığını, güzergâhta bütün kıyı şehirlerinin tahrib edilmesi cihetine gidilmesiyle kaybedilen zamana atfederken, sıcak, açlık, hastalık ve ölümün de rollerinin büyük olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, «Süveyş'e yapılan bu baskın, coğrafya bilgisinin artması dışında, Türk kadırgalarının Portekizlileri Kızıldeniz'e sokmamak ve 400 kişiyle, Müslümanlarla harb hâlinde olan Habeş kralına yardım için giden D. Christovão da Gama'ya gelebilecek bir yardımı önlemek için Kızıldeniz'i tahkim etmelerine yaradı»⁵⁰.

Gerçekten Osmanlılar Kızıldeniz'de hareketlenmeğe başlamışlardı. Osmanlı donanması Süveyş'te demirli beklerken, Kızıldeniz'in muhtelif limanlarında ve Hint Okyanusu'nda Türk kadırgaları görülüyordu. Estavão da Gama Süveyş seferine giderken, hem Masavva'da ve hem de Sevvakin'de Türklerin ticarî faaliyetlerine şahid olmuştu. Şimdi de Osmanlılar, Habeş kralına karşı cihad savaşı açmış, merkezi Harar olan Müslüman emirliğin lideri Ahmed b. İbrahim (Gran)'in kendilerinden yardım istemesi üzerine askerî yardım göndermek sûretiyle Portekizlilere karşı mücadeleyi Habeşistan'da sürdürmek fırsatını bulmuşlardı⁵¹. Kendisinin, Osmanlı egemenliğini

48 Sanceau, «Uma Narrativa...», s. 210-211.

49 S. 274-276.

50 Portekiz genel vâlisinin bu seferi ile ilgili tasvir için, sefere katılmış olan D. Joao de Castro'nun «Roteiro que Fez Dom Joao de Castro da Viajem que Fezeram os Portugueses desde Imdia atee Soez» (*Obras Completas de D. João de Castro*, ed. A. Cortesão e Luis de Albuquerque, II, s. 171-399) adlı eseri zengin coğrafi bilgilerle süsülmüş pek kıymetli bir kaynaktır. Ayrıca bkz. Correia, IV, Cap. XVII-XXXII; Couto, *Dec. V, Liv. VII, Cap. V-XI*.

51 Habeshstandaki genel durum hakkında bkz. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 21-30. C. Orhonlu'nun da işaret ettiği gibi (s. 26-27) Gran Ahmed'in, Portekizlilerin desteklediği Habeş kralı ile yaptığı ve mağlûb olduğu ilk savaşta (1541) 200 tüfenkçi Türkün bulunduğunu ve pek tesirli savaşıklarını hatırlatmak gerektir (ayrıca bkz. Almeida, *Historia de Aethiopiae*, Liv. III, Cap. X).

tanıdığını bildirip Zebid'deki Osmanlı Beylerbeyi Mustafa Paşa (Neşşar)ya yaptığı müracaatına karşılık 900 kadar tüfenkçi ve 10 top gönderilerek Habeş kralı Glavdevos'a karşı zafer kazanması temin edildi (ağustos 1542). Dom Christavão da Gama'nın öldüğü bu muharebede Osmanlı tüfenkçilerinin oynadıkları role Portekizce kaynaklar bilhassa işaret etmektedir⁵². Melindi'ye kadar açılan Osmanlıların⁵³ bu tarihlerde Kızıldeniz'deki durumu, Kızıldeniz (Estreito) açıklarına kadar rakiblerini gözetlemek için gidip 13 mayısta Goa'ya dönen Pero Vaz de Sequeira'nın verdiği bilgilere dayanarak tasvire çalışan Correa, özetle şunları yazmaktadır: «Pero Vaz de Sequeira Sokotra ötesine gidip zaptettiği üç zambuktan elde edip getirdiği habere göre Kızıldeniz limanlarında kadirgalar ve *fustalar* boğazın her iki yanında giriş ve çıkışı koruyup gözetliyorlardı; ayrıca Aden'de Rumileri korumak için denizde kadirgalar vardı, zirâ yerli Arablar Osmanlılarla savaş hâlinde idiler. Kadirgalardan başka Aden'de Osmanlılar, bizim *caturları* yakalayabilmek için hazırladıkları pek hafif ve süratli bazı yelkenli ve kürekli *fustalara* da sahibtiler»⁵⁴.

Portekizlilerin ağır bir darbe vurdukları 'Levant' ticâretinin kaderi tekrar değişiyor muydu? Bazı tarihçilerin 1540 ve bazılarının da 1550 yılları civarında vuku bulduğunu tesbit ettikleri⁵⁵ doğu Akdeniz'deki baharat ticâreti canlanması 1538 Diu ve 1541 Süveyş seferlerinin neticesi miydi? Bu yılları ihtiva eden ne Türk arşivlerindeki belgeler ve ne de Avrupalı araştırmacıların eserleri meseleyi aydınlığa kavuşturamamaktadır. F. Braudel'in ifâde ettiği gibi, tarihçiler sadece bazı münferid belgelerin ışığı altında, tahminden ileri gidememektedirler.

Sözünü ettiğimiz yıllarda Türk-Portekiz rekâbetinin askerî harekâtı yanında bazı siyâsî girişimlerin yer alması, her iki imparatorluğu, meseleleri sulh yoluyla halletmeğe itti. Karşılıklı menfaatları onları şimdi de anlaşma yolunu denemeğe sevketti.

52 Almeida, aynı eser, Liv. III, Cap. XII-XIV. Ayrıca bkz. Serjeant, s. 102-103.

53 CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 17.

54 Correia, IV, s. 268-269.

55 Meselâ bkz. Braudel, I, s. 569; Boxer, «A Note on the Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Atjeh, 1540-1600», *Journal of Southeast Asian History*, X(1969), s. 415 vd.

IV. Bölüm

TÜRK PORTEKİZ BARIŞ TEŞEBBÜSLERİ

Portekizli Profesör António da Silva Rego 1953 yılında «Ajan ve Elçi Duarte Catanho» adlı bir makâle kaleme almış¹, Osmanlılar ile Portekizliler arasında güya uzlaşma sağlamak isteyen bir Venediklinin faaliyetlerinden bahsetmişti. *Torre do Tombo*'da rastladığı bazı belgelerin ışığı altında, iki imparatorluk arasında bir sulh andlaşması için yapılan girişimi ve böyle bir akd için tarafların ileri sürdükleri şartları veren Silva Rego'nun ele aldığı bu meseleyi, yeni bazı vesikaların ışığında Osmanlı nokta-i nazarında biraz daha vuzuha kavuşturmak gerekmektedir. Ayrıca, barış teşebbüsleri yanında, Kızıldeniz yolunu etkileyen bazı olaylardan da söz ederek Akdeniz dünyası ile Hint Okyanusu arasında canlanan yeni iktisadî bağlantıyı daha açık olarak ortaya koymak gerekmektedir.

Süleyman Paşa'nın Diu seferi arifesinde, önce Hürmüz'e giden ve oradaki kale kumandanı tarafından Goa'daki genel vâli Nuno da Cunha'ya gönderilen Catanho genel vâliye, İstanbul'dan Sultan'ın emriyle geldiğini ve Hindistan'daki Portekiz idâresi (Estado da India) ve faaliyetleri hakkında gizlice bilgi almak için yollandığını ifşa etmişti². Bu arada Portekiz genel vâli (vice-rey)sine Osmanlıların güçlü orduları karşısında dayanmanın çok zor olacağını da belirtmiş, bir hıristiyan olarak, da Cunha'ya itimat telkin etmekte gecikmemişti. Uzun yıllar İstanbul'da bulunmuş olan Venedikli bu gönüllü elçi Portekizlileri endişeye düşüren en önemli haberi verince, yâni Osmanlıların Süveyş'teki hazırlıklarından bahsedince genel vâli tarafından derhal Lizbon'a, krala gönderildi. Catanho'ya göre Sultan Süleyman Portekizlilerle sulh akdetmek istiyor, kendilerinde yılda 5000 'quintal' (250 000 kg) karabiber talep ediyordu. Buna karşılık Portekizlilerle Hint Okyanusu'nda 5 ile 15 yıl arasında değişebilen bir devre için muharebe yapmaya-

1 «Duarte Catanho, Espião e Embaixador», *Anais*, II série, vol. 4 (Lisboa 1953), s. 123-140.

2 Correia, IV, s. 14-18.

cak ve onlara 5000 'moio' (yaklaşık 3.800 ton) hububat temin edecekti. Gerçekten Osmanlıların baharata, hasımlarının da buğdaya ihtiyaçları vardı ama Catanho'nun krala söyledikleri ne derece ciddi idi ve Osmanlı devletinin isteklerini tam aksettiriyor muydu?

Osmanlılar Diu seferini yaparken Portekiz kralı III. D. João, Duarte Catanho'yu bazı isteklerle İstanbul'a gönderdi³. Kral, Osmanlılara 2500 veya en fazla 3000 kantar biber verebileceğini, bunun Basra'da teslim edileceğini, sulh akdinin en az 15 yıl için imzalanmasını ve rakiblerinin Aden'de gereğinden fazla kuvvet buldurmamalarını, kendilerinin serbestçe Kızıldeniz'e girip Cidde'de ticaret yapabilmelerini, Osmanlıların sulh müddetince Hint Okyanusu için donanma inşa etmemelerini talep ediyordu. Ayrıca 10.000 'moio' buğday istiyor ve teslimat işinin Negroponto, Süveyş veya Selânik'te yapılmasını şart koşuyordu. İleri sürülen şartlar Osmanlılar için hiç de çekici değildi⁴.

Catanho 2 temmuz 1540 tarihine kadar İstanbul'da kaldı ve sonra da Kahire'ye gitti. Bu arada III. D. João'ya, Süveyş'te 46 geminin mevcut olduğunu, ancak bazılarının denize dayanıklı bulunmadığını, Hindistan ile ticaretinin iyi durumda olmayıp Basra kervanının (2000 devenin) yolda soyulduğunu bildirdi⁵. Şimdi de Venedikli, kralı sulha değil sanki savaşa teşvik ediyordu. Meselenin uzaması şüphesiz şahsî menfaati bakımından gerekliydi.

31 Ocak 1541 tarihli, Osmanlı Sultanının Portekizceye tercüme edilmiş bir mektubunda Kanunî'nin karşı şartlarını bulmaktayız⁶. Bu mektubunda Sultan, 4000 kantar civarında biber talep etmekte ve bunun da kendi gemilerine Kaliküt'ta teslim edilmesini istemektedir. Buğday meselesine gelince, biberle mübadele şeklinde değil de Fransa ve Venedik'e sattığı şartlar altında anlaşma teklif etmektedir. Ayrıca, Şihr, Aden ve Zeylâ hattını her iki imparatorluk donanması için de diğer tarafa geçemeyecekleri hudud tanımakta ve tüccarlar için tam bir emniyet garantisi istemektedir.

Torre do Tombo'da bulunan, António da Silva Rego'nun kaydetmediği

3 A. da Silva Rego, «Duarte Catanho...», s. 128-130.

4 Mellink-Roelofs (bkz. *Asian Trade and European Influence*, s. 363, not 141)'in G.W.F. Stripling (*The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*)'e dayanarak Portekizlilerin Osmanlılara sonsuz biber teklif ettikleri iddiası hakikata uygun değildir.

5 CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 57.

6 CC, Parte 1, Maço 3, Doc. 4. Torre do Tombo'da mevcut olan şartları havi orjinal Türkçe belge, çeşitli yerlerindeki siliklikler sebebiyle tam olarak okunamamaktadır (bkz. Doc. Orient., Maço 1, Doc. 22).

diğer iki belge⁷ ise Portekiz kralının yeni -aşlında eskilerine nisbetle pek farklı olmayan- şartlarını ihtiva etmektedir. Yine Catanho vasıtasıyla Osmanlı sultanına ulaştırılan bu ikinci talimatta kral, Osmanlı ülkelerine 2500-3000 kantar dışında katiyen baharat sokulmaması üzerinde duruyor; Kızıldeniz'de barış yoluyla ticaret tekeli kurmak istiyordu. Kral bu tür istekleri tekrar ederken şüphesiz Süleyman Paşa'nın başarısız Diu seferini de istismar etmek istiyordu. Ancak 6 aralık 1541 tarihinde, Catanho'dan sonra, Diogo de Mesquita adlı bir elçi ile Sultan'a gönderdiği diğer bir teklifinde (Instrução 3^a que levou Diogo de Mezquita), herhalde Estavão da Gama'nın neticesiz Süveyş baskını denemesi sebebiyle, Sultan'a 8000-10.000 'moio' buğday karşılığında 5000 kantar karabiber verebileceğini beyan ederken önceki elçi Catanho'nun vaziyete göre -Süveyş'teki donanmanın durumuna, Osmanlıların Safevîlerle ve Avrupa devletleriyle olan münâsebetlerine göre- hareket etmesini istiyordu⁸. Couto, Diogo de Mesquita'nın İstanbul'a vardığını belirtirken, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz gemilerinin (Portekizlilerin yararına varılabilecek) bir sulh anlaşmasına gölge düşürmemek için saldırgan bir tutumdan kaçınmağa çalıştıklarını yazmaktadır⁹.

III. D. João'nun eski şartlarını tekrarlaması ve Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki askerî duruma göre hareket etmek istemesi Osmanlı sultanının tutumunu değiştirmede. 28 Mayıs 1542 tarihinde Diogo de Mesquita ile Portekiz kralına yolladığı bir mektubunda¹⁰ Sultan, 4000 kantar biber karşılığında ve Luzitanya gemilerinin Şihr, Aden, Zebid, Cidde, Sevvakin ve Habeşistan'ın diğer sahil şehirlerine katiyen seyretmemeleri halinde sulha varılabileceğini bildirmiş ve kraldan 8 ay içinde cevap beklediğini bildirmişti. Portekiz kralının 8 ay içinde cevap verip vermediğini bilemiyoruz; ancak Torre do Tombo'da mevcut olan 951 şabanı başlarında (1544 ekiminde) D. João'ya gönderilmiş bir hatt-ı hümayûn¹¹ bu tarihe kadar gelişen diplomatik faaliyetleri ve Sultanın tutumunu açıkça göstermesi bakımından pek kıymetlidir. Mektub aynen şöyledir :

7 CC, Parte 1, Maço 69, Doc. 40 (10 şubat 1541) ve Doc. 47 (15 şubat 1541) : «Instrução que leva duarte catanho».

8 CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 28. Diogo de Mesquita İstanbul'a giderken Ancona'dan 13 mart 1542 de kralına gönderdiği bir mektubunda Süveyş'te 45 kadırganın bulunduğunu yazmıştı (bkz. CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 89).

9 Dec. V, Liv. IX, Cap. IX.

10 CC, Parté 1, Maço 72, Doc. 16. Ayrıca bkz. Doc. Orient., Maço 1, Doc.

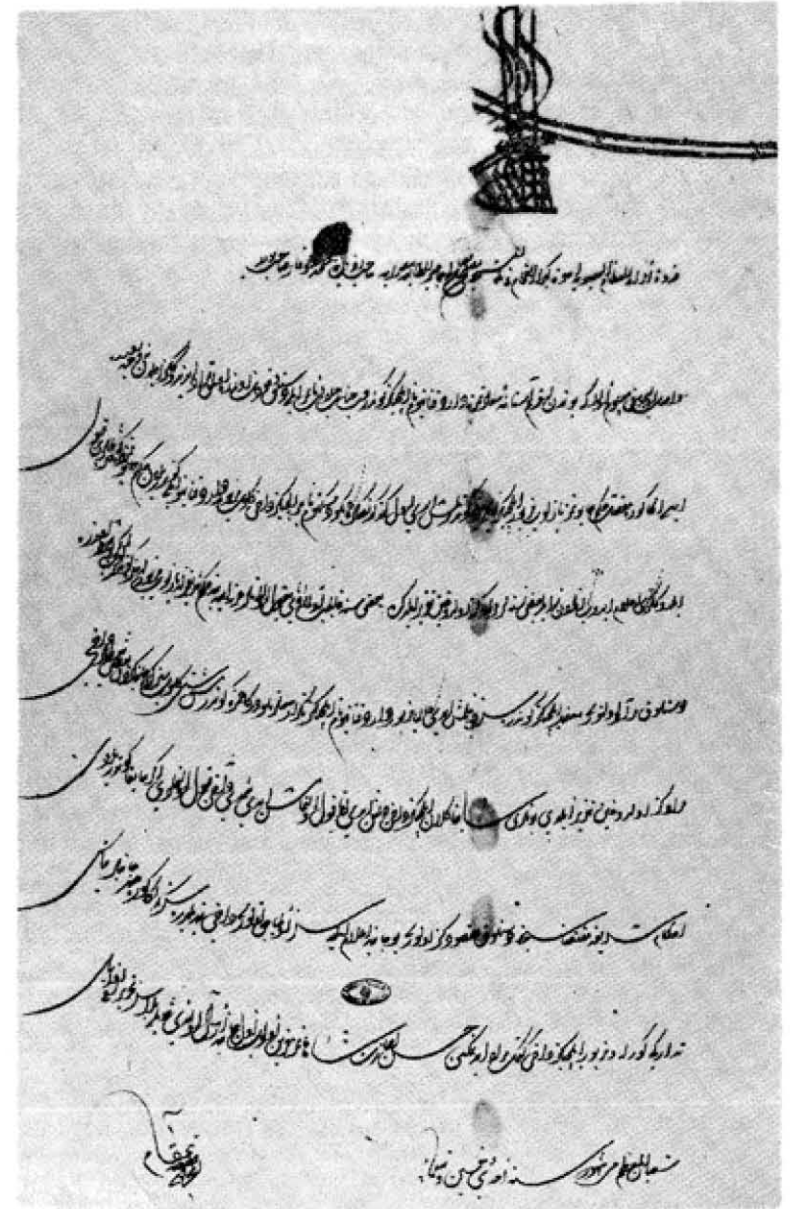
11 Doc. Orient., Maço 1, Doc. 24.

23; Correia, IV, s. 404.

Kıdvetül-ümerâ'l-izâmü'l-iseviye üsvet-i küberâ'l-fihâm fi milletü'l-mesihîyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri'l-tâifetü'n-nasraniye sâhib-i ezyâlül-haşme ve'l-vakar sahib-i [delâilü'l-mecd ve'l-iftihâr portukal kralı D. João III hutimet-i avâkıbihu bi'l-hayr tevkî-i refî-i hümayûn]^{11a} vasıl olacak ma'lûm ola ki bundan akdem âsitâne-i saâdetimize Duarte Catanho (دوار دو قتانو) nam ilçiniz gönderüb cenâb-ı celâletmeâbımız ile dostluk ve mevedded murad ettiğiniz ecilden ne vech üzre ise ana göre mufassal hükm-ü hümayûnumuz yazılıb mezbûr ilçiniz ile size gönderilmiş idi. Ol günden sonra Diogo de Mesquita (دیگو دمشکتو) nam bir ilçiniz dahi gelüb mezbûr Duarte Catanho ile gönderilen hükm-ü hümayûnumuzdaki şartları kabûl eyledikleri ilâm idüb anlardan zaid bazı nesnelere muradınız olduğun takarrür eyledikde bazısına kâbilin olmadı, makbûl olanlar her ne ise yine hükm-ü şerifimizle yazılıb mezbûrula size gönderilüb eğer bu şart üzere dostluk murad olunursa mu'temed ilçiniz gönderesiz denilmiş idi. Hâliyâ mezbûr Duarte Catanho nam ilçiniz tekrar saâdetlû dergâhımıza göndermişsiz, gelüb sizin cânibinizden bazı şartlar dahi muradınız olduğun tahrir eyledi. Bunları sabıka gelen ilçiniz dahi demiş idi amma kabûl olunmamış idi; şimdi dahi kabûl olunmadı, eğer sabıka gönderilen ahkâm-ı şerife muktezasınca dostluk maksudunuz olursa bu cânibe ilâm eylesesiz, olmayacak olursa dahi yine bildiresiz ki ana göre Hind câniblerinin tedârîki görüle ve mezbûr ilçiniz dahi gitmek murad idinmeğün hüsn-ü icâzet-i şahânemiz kârin olub ol cânibe irsâl olındı, şöyle bilesiz. Tahriren fi evâil-i şa'bânü'l-mu'azzam min şühür sene-i ihda ve hamsin ve tis'a mie.

Be-makâm-ı
Kostantiniyye
el-mahrûse

11a Belgede yırtık olup okunamayan ve yukarıda köşeli parantez içinde verilen kısımda bir yanlışla dikkatimi çeken Sayın Profesör Nejat Göyünç'e teşekkür ederim.

20 Aralık 1545 tarihinde Lizbon'dan, Hindistan genel vâlisi João de Castro'ya gönderdiği bir mektubunda Catanho, Diogo de Mesquita'nın İstanbul'da elçilik görevini iyi yapamadığını ve ona göre, belki de bu sebepten Osmanlıların Süveyş'te yeni bir hazırlık içinde olduklarını bildirirken, Barbaros Hayreddin Paşa'nın damadı Sinan Reis'in Kahire'ye bu maksatla gönderildiğini, Osmanlıların diplomatik münâsebetlere baskı yapmak istediklerini ifâde ediyordu¹². Duarte Catanho şimdi de Gaspar Pelha adlı yeni bir Portekiz elçisi ile İstanbul'a gitme hazırlıkları içinde bulunadursun Kızıldeniz'de durum gün geçtikçe Osmanlılar lehine geliyor, kadirgalar Hint Okyanusu sularında daha da sık görünüyorlardı.

1453 yılında Ahmed el-Mücâhid'i mağlub ederek tekrar eski topraklarına kavuşma fırsatı bulan Habeş kralı Claudius, Kızıldeniz sahillerinde tesirini gösteremedi¹³. Correia, 1544 yılı olaylarından bahsederken Masava'ya giden Diogo de Reynoso'nun orada, Osmanlıların 25 kişilik bir guru-bu ile birlikte bir âmil (feytor do Turquo)ini gördüğünü, ketenden yapılmış giyecek eşya satıp yerine yiyecek maddeleri satın aldıklarını bildirmektedir¹⁴. Kaynakların ışığı altında 1545-1546 yıllarında Kızıldeniz yolunun önceki yıllara nazaran canlılık kazandığını, Osmanlı kadirga ve ticâret gemilerinin Hint Okyanusuna serbestçe açıldıklarını müşâhade edebiliyoruz. Tarih-i Şihri, 951 (1544-45) de Osmanlı kadirgalarının Şihr açıklarında, mal yüklü bir Portekiz kalyonunu zaptettiğini¹⁵, Correia da, Osmanlılara ait 8 kalyote ve bir *catur*'un Maseira adaları civarında dolaştıklarını¹⁶, Kişn (cexem) limanında Osmanlılara ait iki kalyote ve üç *fusta*'nın bulunduğunu¹⁷, 1546 ağustosunda 4 Osmanlı kalyotesinin önce Kişn'e gidip orayı bombaladıktan sonra Dofar'a ulaşarak orayı zaptettiklerini ve bir kale inşa ederek Osmanlı egemenliği altına soktuklarını bildirmektedir¹⁸. Aynı müellif yine bu yıl içinde Türklerin Melindi sahillerine kadar gidip orada kara ve denizde ele geçirdiklerini Kişn'e getirdiklerin ilâve etmektedir¹⁹. Durum şimdi sanki ter-

12 Col. Lourenço, IV, fol. 405; Correia, IV, s. 407.

13 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 29.

14 «o porto de Maçuha... onde estava hum feytor do Turquo com vinte e cinco rumes, que em Maçuha estava tratando, vendendo roupas e comprando mantimentos» (Correia, IV, s. 343-344).

15 Serjeant, s. 106.

16 IV, s. 423.

17 IV, s. 427-428.

18 IV, s. 525.

19 «...E assy affirmarão que pola costa de Melindi andavão fustas de rumes ao salto roubando o mar e a terra, e que todos se recolhão a caxem»

sine dönmüştü; asrın başından beri Portekiz tehlikesiyle karşılaşan Doğu Afrika ve güney Arabistan limanları şimdi önlerinde Osmanlı kadirgalarını görüyorlardı.

Hint Okyanusu'na açık limanlardan devlet hazinesine giren gelirin miktarı ne idi? 1546 yılında 10 gemilik bir filonun Mısır'dan İstanbul'a taşıdığı hazinenin ne kadarını baharattan ve diğer okyanus emtiasından sağlandığını bilemiyoruz²⁰; ancak İspanya'ya sızdırılan haberler arasında 1548 yılında Mısır hazinesinin 500.000 düka olduğu rapor edilmektedir²¹. Kızıldeniz limanlarının hazine-i âmireye sağladığı gelir şüphesiz gün geçtikçe artıyordu. Daha 1545 yılında Portekiz kralı, genel vâli D. João de Castro'ya gönderdiği talimâtnameinde Osmanlı imparatorluğu sınırları içinden çıkan tüccarların Bengal ve Pegu'ya kadar gidip ticârî faaliyette bulduklarını hatırlatırken yeni durumdan endişe duymakta idi²².

Bu bölümde kısaca vermeğe çalıştığım, 1538 Diu seferi ardından iki imparatorluk arasında girişilen barış teşebbüsleri husûmeti ve rekâbeti durduramadı. Ashında zararlı çıkan taraf Portekiz oldu. Osmanlı İmparatorluğu Aden'e kadar sarkmış, Habeşistan meselelerine karışmıştı. Ayrıca Hint Okyanusu'na yeni bir yol ile açılmayı da plânlıyordu, hedef Basra idi.

(Correia, IV, s. 525). Portekiz'in Hürmüz vâlisi Luis Falcão nun 4 kasım 1546 da genel vâlisine yazdığı mektupta, Türklerin Kişn'i zaptettiklerini, Dofar üzerine gitme hazırlıkları içinde olduklarını bildirmektedir (bkz. Col. Lourenço, II, fol. 208).

20 Sim. E 1318-127.

21 Sim. E 1318-297 : «El tributo del Cayro, la suma desian que era quientos mil ducados».

22 CC, Parte 1, Maço 7, Doc. 19.

V. Bölüm

HİNT OKYANUSU'NA AÇILAN YENİ YOL

Basra Körfezi Kıyılarında Osmanlılar*

İngiliz tarihçi S.T. Longrigg, 1968 yılında ikinci baskısı yapılan oldukça popüler kitabı *Four Centuries of Modern Iraq*'da, 1546 yılında Bağdad vâlisi Ayas Paşa'nın Basra seferinden bahsederken, meseleyi sâdece mahâllî telâkkî edip, sefere Basra hâkiminin itaatsizliğinin sebep olduğunu ileri sürmek sûretiyle Basra fethini tesâdüfî bir hâdise olarak göstermektedir¹. Hele Hürmüz istikâmetlerindeki niyetlerinden -belki de kaynak yetersizliği sebebiyle- hiç bahsetmemiş olması okuyucuyu, Osmanlıların o yönde izledikleri gerçek siyâsetlerini müşâhede etmekten alıkoymaktadır. Hakikatta, tarihçilerin mevcudiyetinden haberdar olmadıkları, bu mesele ile ilgili Portekizce ve Türkçe kaynaklar, Osmanlıların Basra körfezi sâhillerine inişlerini ve oralardaki teşkilâtlanmalarını gerçeğe çok daha yakın, mantığın çok daha kolay kabûl edeceği bir hüviyette göstermektedir.

1521 yılında, Osmanlıların Kızıldeniz'de egemenlik te'sis etmeğe çalıştıkları bir sırada Portekizlilerin etkisi de Hürmüz'den Bahreyn'e kadar gitmiş, hattâ kuzey-doğu Arabistan topraklarında hissedilmeğe başlamıştı. O yıl al-Hasâ (Lahsa) hâkimi Mükrim, akraba olduğu ve güya bağlı bulunduğu Hürmüz şahlığına harac vermeyi reddedince, Basra ile Hürmüz arasında işleyen ticâret gemilerine zarar verdiği bahanesiyle, Antonio Correa kuman-

* Basra ve Lahsa beylerbeylikleri ile Basra körfezinde vuku bulan Osmanlı-Portekiz rekâbetini daha önce doktora konusu olarak ele alıp incelemiştim (Şzeti için bkz. «The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581», *Journal of Asian History*, 6/1 (1972), s. 45-87). Aynı konuyu, Osmanlıların Hint Okyanusu siyâseti içinde ayrılmaz bir bölüm telâkkî ederek, sonradan bulduğum bazı malzemenin de ışığı altında, burada özetlemeyi uygun gördüm.

1 S. 31. Longrigg'in eseri ilk defa Oxford University Press'de 1925 yılında basılmıştır.

dasında bir Portekiz filosu Bahreyn ve Lahsa üzerine gitmiş, Mükrim'in de öldürülmesi ile sonuçlanan savaştan sonra mezkûr bölgeler vergi vermek zorunda bırakılmıştı². Portekizliler bu ara Hürmüz ve civarında daha sağlam yerleşme imkânları aramaktan da geri durmamışlardı. Kral Manuel'in emriyle ada gümrüğündeki yerli memurlar yerine Portekizlilerin yerleştirilmelerine karşı çıkan -sözde Hürmüz hükümdarı- Turan Şah yerine Muhammed Şah getirilmişti³. Yeni şah ve veziri Şerefeddin, Hindistan genel vâlisi ile yaptığı andlaşma gereğince, Hürmüz'ün yerli kukla idârecileri efendilerine ödedikleri vergiyi 60.000 'xerafin'e çıkarmayı kabûl ederlerken, Portekizliler lehine diğer bazı mecburiyetleri de yüklediler. Karşılığında ise, Portekiz kralını hâmi olarak tanıdıkları müddetçe, Hürmüz tüccarları Hint Okyanusu'nda serbest ticâret hakkına sahip olacaklardı; lâkin Kızıldeniz'e seyretmekten men ediliyorlardı. Hürmüz müslümanlarının silâh taşımaları da yasaklanmıştı⁴. Böylece ada tam Portekiz kontroluna giriyordu. 1526 da Kalhat'ın da dahil olduğu bir ayaklanma Portekizliler tarafından bastırıldı. 1529 yılında da vezir Şerefeddin'in, Osmanlı sultanından yardım temin etmek sûretiyle ülkesini müstevlilerden kurtarma çabası gerçekleşmedi⁵.

Portekizliler Basra'ya ilk defa 1529 yılında askerî müdahalede bulunmuşlardır. O yıl, sözde İran şahına bağlı olarak Basra'yı kontrolunda bulunduran Râşid ibn Megâmis, Basra'nın kuzeyinde yer alan Cezâyir bölgesi hâkiminin harac isteğiyle karşılaşınca Portekizlilerden yardım istedi. Basra Körfezi'nin kuzey ucunu da kontrol altında bulundurmak isteyen Portekiz devletinin Hürmüz vâlisi Christavão de Mendoça, küçük bir filo ile kaptanlarından Belchior de Sousa Tavares'i göndererek iki emirlik arasında andlaşma sağladı. Cezâyir Arabları Basra'ya, önceden işgâl ettikleri iki kaleyi geriye ve yıllık vergi vermeyi kabûl ettiler. Ancak, o sırada Râşid'in elinde bulunan toprakların ve içinde 50 kadar Rûmî (Rumes)'nin bulunduğu 7 *fusta*-

2 Barros (*Dec. III, Liv. VI, Cap. III*), 'Zamer'in oğlu Mükrim'in kuvvetleri arasında bazı Türk (Turcos) tüfenkçilerin bulunduğu ve Mükrim'in gemilerinin Türkler tarafından (por industria de alguns Turcos) inşa edildiğini bildirmektedir. *Turcos*, Kızıldeniz ülkelerinde ve batı Hindistan sahillerinde faaliyetleri görülen ve Portekizce kaynaklarda *Rumes* (Rumlu veya Rûmî) olarak da adlandırılan Osmanlı gemi inşa ustaları ve tüfenkçileridir. Barros (aynı bölümde), gemi ustalarının Mekke (Meca)'den, yani Kızıldeniz'den getirildiğini kaydetmektedir.

3 Barros, *Dec. III, Liv. VI, Cap. III*.

4 Simão Botelho, «O Tombo do Estado da Índia», *Subsídios para a História da Índia Portuguesa* (Lisboa 1868), s. 78.

5 Bkz. III. Bölüm, not 4.

nın kendisine teslimini isteyen Tavares'in bu arzusu yerine getirilmeyince Portekizli kaptan Basra'da bazı yerleri yaktı ve sonra da Hürmüz'e döndü⁶. Yine aynı yıl içinde, Portekiz vâlisine karşı isyan edip vergi ödemeyi reddeden Bahreyn hâkimi Reis «Barbadim», 5 gemi ve 500 askerle kendisine karşı gönderilen genel vâlinin kardeşi Simão da Cunha ile karşılaştı. Barut sıkıntısı, baş gösteren hastalık ve Bahreyn'in iyi savunması Portekizli kumandanı Hürmüz'e eli boş döndürdü⁷.

Hürmüz Boğazı'nı tutan Portekizliler Basra körfezi içinde deniz ticâret yolunun Doğu Akdeniz ve Anadolu üzerinden de Karadeniz'e açılan kapısını ve körfez içinde diğer bazı stratejik önemi olan yerleri itaat altına sokmağa çalışırken aksi yönden, karadan sultanın orduları yürümekteydi; Irak yeni olaylarla karşı karşıya idi.

Görünüşte, doğu Anadolu'da Safevî taraftarı şîi unsurlar ile Osmanlı sınır boylarındaki beyler arasındaki rekabet, bu cümleden olarak, Bitlis hâkimi Kürt beyi Şeref Han'ın Safevîler safına geçmesi ve Safevî beylerinden Ulama Han'ın Osmanlı tarafını iltizam etmesi neticesinde yapıldığı zannedilen Irakeyn seferini⁸, iktisadî ve askerî şartların hazırladığı bir hareket olarak müşahade etmek gerekmektedir. 1516-17 yıllarında fethedilen Suriye ve Mısır'ın yanında Irak'ın, yâni Münbit Hilâl'in doğu kesiminin fethi siyasi açıdan mantığın zorladığı bir hâdise sayılmalıdır. Tebriz'den Erzurum'a ve oradan da Bursa'ya kadar uzanan ipek yolunun yanında, Basra'dan başlayıp Bağdad ve Haleb istikâmetinde ilerleyen baharat yolunu kontrol altında tutmak Osmanlı ekonomisi için şüphesiz pek mühim sayılmalıdır⁹. Kızıldeniz tecrübesi Osmanlıların, Basra istikâmetindeki bölgelerin önemini daha fazla takdir etmelerine şüphesiz yardım etmişti.

Tebriz 1534 yılında, sadrazam İbrahim Paşa'nın serdarlığını yaptığı kuvvetler tarafından alındı. Bağdad da Kanunî'nin bizzat başında bulunduğu kuvvetler tarafından fethedildi (1535)¹⁰. Safevî kumandanı Tekeli Han bu

6 Barros, *Dec. IV, Liv. III, Cap. XV.*

7 Barros, *Dec. IV, Liv. III, Cap. XVIII.*

8 Osmanlı-Safevî rekâbetinin başlangıcı ve gelişmesi hakkında bkz. B.S. Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasî Münâsebetleri, 1578-1590*, s. 1-3; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 336 vd.; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, s. 202 vd.

9 H. İnalcık, EI², 'Bursa' mad.; A.H. Lybyer, «The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade», *English Historical Review*, LXX (1915), s. 572-588.

10 T. Gökbülgin, «Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı», *Belleten*, XXI (1957), s. 449 vd.

meşhur, coğrafi yeri itibarıyla önemli şehri bırakıp kaçtı. Bu fetihle beraber Osmanlı hükümdarını tanıdığını bildiren Basra beyi Râşid, Sultanı, kendisi için tehlikeli gördüğü «şîilerden, müşriklerden ve el-Muşa'şailerden meydana gelen, Allah ve Resûlünün düşmanlarına karşı» yardıma çağırırken¹¹, Şattularab, Dicle ve Fırat boyunca uzanan adalar (Cezâyir), Hüveyze'ye kadar yayılan bölge reisleri padişahın emri altına girdiklerini ilân ettiler. Hattâ Katif ve Bahreyn gibi uzak bölgelerden bile, Sultanın Bağdad'a girişini sevinçle karşıladıklarını bildiren haberler geldi¹². Osmanlı Sultanının Basra Körfezi'ne yaklaşmış olması söz konusu emirliklere istikballeri için endişe vermiş olsa dahi, kendi aralarındaki düşmanlıklara son verebilmek ve daha önemlisi kendilerini tehdit etmiş olan Hıristiyan Portekiz'e karşı durabilmek için bir koruyucuya ihtiyaçları olduğu da meydanda idi.

1538 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın adı, Basra'da hutbede okundu ve ismine para bastırıldı; «Basra hükümeti eyâlet ünvanıyla» Râşid ibn Megâmis'e verildi¹³. Râşid'den sonra yerine tevarüs eden oğlu Man'i çok geçmeden mevkiini «icma'-ı vilâyet müşaveresi» ile Beni Aman'dan Şeyh Yahya'ya terketmek zorunda bırakılınca Osmanlı-Basra ilişkileri bozuldu. Mekzûr şeyhin diğer bazı Arab reisleri ile birleşip Osmanlı otoritesine karşı açıktan açığa direniş göstermesi üzerine Basra yeni gelişmelere sahne oldu. Beni Muşa'şa kabilesinden ayrılıp Osmanlılar adına, Fırat üzerinde stratejik değeri olan Zekiye bölgesinin idâresini üzerine alan Seyyid Emir, 1545 yılında, Zekiye'de bir kale inşa etmek üzere Bağdad'dan gönderilen Hürrem Bey'e karşı gelince, Bağdad vâlisinin gönderdiği kuvvetler Seyyid Emir'i bertaraf etti; Zekiye bölgesi kontrol altına alındı¹⁴. Böylece Osmanlılar Basra'ya biraz daha yaklaşmış oldular.

11 TSMA, E 5466 da bulunan, Emir Râşid'in, Hacı el-Malîkî adlı birisiyle Padişah'a gönderdiği 22 cemâziyelevvel (18 kasım 1535) tarihli mektubu. Bu mektubu tercüme edip bana, TSMA E 2396 da bulunan «Sultan Hazretlerine Basra beyi Emir Râşid'den vârid olan mektubun tercümesi» ile karşılaştırma imkânı sağlayan Dr. Ramazan Şeşen'e müteşekkirim. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma 2438, vr. 205a.

12 Longrigg, aynı eser, s. 25.

13 Peçuyiu, *Tarih*, I, s. 207.

14 *Tevârih-i Âl-i Osman*, İst. Üni. Ktb. Türkçe yazma, 2438, vr. 239b-240b. Hürmüz'de bulunan Lopez Lobato'dan genel vâliye gönderilen 7 mart 1546 tarihli mektubta (Cart. Ormuz, fol. 72a-b), Cezâyir ve Basra hâkimlerinin Türkleri Zekiye'den çıkarıp, esir edilen Türk beylerini Şah Tahmasb'ın kardeşine teslim ettikleri kaydedilirken, Luis Falcão'nun 6 ocak 1546 tarihli bir mek-

Şeyh Yahya, *Torre do Tombo*'da São Lourenço koleksiyonunda bulunan, Hürmüz vâlisi D. Luis Falcão'ya gönderdiği tercüme edilmiş fakat tarihsiz bir mektubunda¹⁵ durumu şöyle anlatmıştı :

«Osmanlılar (*Rumes*) buraya [*Basra*'ya] yaklaştılar ve bana bu ayın yedisinde bir mektub gönderdiler. Mektubta, Portekizlilerin düşmanları olduklarını bildirdiler... Eminim ki buraya ayak basmak istiyorlar... Kurna'da kale yapmak niyetindedir; Cezâyir hâkiminin müdafaa ettiği Kurna'da kale inşa etmek istiyorlar... Düşmanlar buradan üç veya dört günlük mesafedeler, siz ve ben daha fazla bekleyemeyiz; geçidi müdafaa etmeliyiz. Burada [*Şattülarab*] nehrinde birleşip... onları perişan etmeliyiz».

Bağdad vâlisi Ayas Paşa'nın niyetini, Cezâyir bölgesi hâkimi Ali ibn Ulyan'a gönderdiği, Portekiz arşivinde Portekizce tercümesi bulunan tarihsiz mektubundan¹⁶ daha da iyi anlayabiliyoruz :

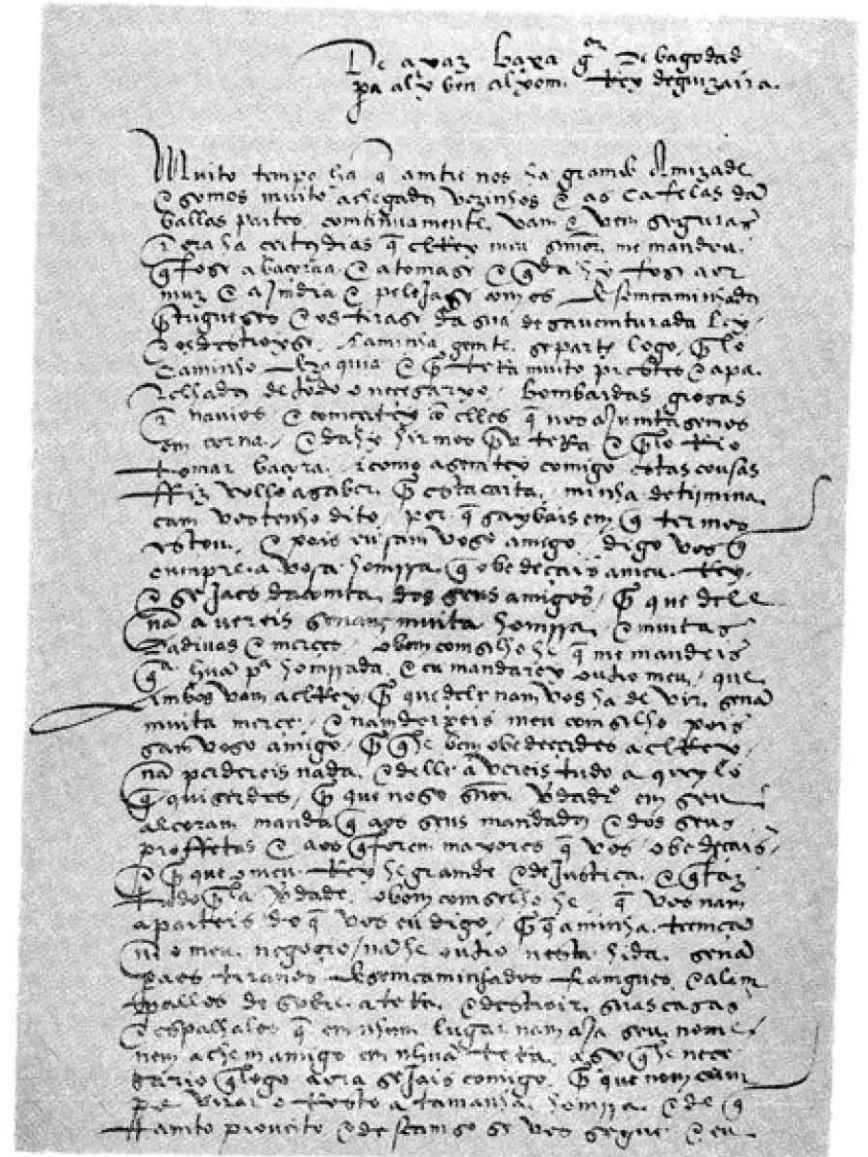
«Uzun zamandan beri aramızda büyük bir dostluk var ve birbirimize çok yakın komşuyuz. Çeşitli yerlerden kafileler emniyet içinde gelir giderler. Birkaç gün önce Sultanım Hazretleri *Basra*'ya gitmemi ve orayı fethetmemi ve oradan Hürmüz'e ve *Hindistan*'a geçmemi ve yolunu şaşırmış Portekizliler ile savaşmamı, onların bütün idarelerine son vermemi ve kendilerini mahvetmemi emretti. Kuvvetlerim hareket etmek üzeredir. Hem Zekiye üzerinden hem de kara yoluyla geleceğiz; lüzumlu olan herşey, büyük toplar, gemiler ve asker mevcut. Kurna'da birleşeceğiz, oradan kara ve nehir yollarıyla *Basra*'yı almağa gideceğiz...»¹⁷.

tubunda da Zekiye'nin daha önceki durumundan bahsediliyor ve *Basra*'ya yakın ve ora ile devamlı harb hâlinde bulunduğundan, bu sebeble Osmanlılardan yardım istediği, onları bir kale inşa etmek için Zekiye'ye dâvet ettiği bildiriliyor (Cart. Ormuz, fol. 36a). Bağdad'tan Zekiye'ye 1500 asker gönderilmişti (Cart. Ormuz, fol. 75a).

15 Col. Lourenço, IV, fol. 140a ve 506a.

16 Col. Lourenço, IV, fol. 140b-141b : «De Ayaz baxa g[ouvernad]or de bagadad p[er]ja aly bem alyom Rey de guizaira».

17 Yine Portekizcesine sahip olduğumuz Ali ibn Ulyan'ın Hürmüz vâlisine (De allyy bem alyom Rey de qyzayra p[er]ja ho capitão durmuz) gönderdiği

Ayas Paşa'dan Ali bin Ulyan'a giden mektubun Portekizce tercümesinin ilk sahifesi. (Col. Lourenço, IV, 140 b).

Bağdad vâlisi, Portekizlilerin kuzey-doğu Arabistan ve Irak'ın körfeze açılan liman şehirleri üzerindeki emellerini çok iyi biliyordu. Luis Falcão'nun 25 kasım 1544 de kralına bildirdiğine göre, Lahsa hâkimi Şeyh 'Mana' Portekizlilerden Basra'ya yardıma gitmesini tâleb etmiş, ancak Hürmüz'ün yeni kumandanı, ancak Hürmüz şahlığına bağlı olan Katif'in Portekizlilere verilmesi karşılığında bunu yerine getirebileceğini bildirmişti¹⁸.

Basra üzerine gitmeğe kararlı Osmanlı sultanının¹⁹, 'Memâlik-i Mahrûsa'dan Basra'ya kaçmış olan bazı kimselerin geri verilmesi isteğinin reddedilmesi üzerine, Bağdad vâlisi Ayas Paşa, Basra'ya Şeyh Yahya üzerine sefer yapma emri aldı. Musul beyi Mehmed Bey 120 gemi ile nehirden seyrederken Dulkadiroğlu Ali de karadan hareket etti. Ayas Paşa'nın serdarı olduğu Osmanlı kuvvetleri Zekiye'den sonra Dicle ile Fırat'ın birleştiği Kurna bölgesine vardıkları zaman, Cezâyir'deki Medine hâkimi Abdül Hüseyin ibn Ulyan'ın 3000 kişilik kuvvetini dağıtmakta güçlük çekmedi. Ardından, Basra yakasından gelen başka bir hücumu da zararsız hâle koyan Ayas Paşa ve ordusu, 25 şevval 952 (26 aralık 1546) de Basra şehrine girdi²⁰.

Basra'ya 1.000.000 akça (salyâne) ile ilk beylerbeyi tayin edilen Mehmed Paşa²¹'nin, Hürmüz'ün Portekizli kaptanına gönderdiği tanınmış tüccar Hacı 'Fayat'ın, kaptan Manuel de Lima'ya verdiği bilgilerden naklen Manuel de Lima'nın genel vali João de Castro'ya yazdıklarına -özellikle 23 haziran 1547 tarihli mektubuna- göre «Basra beylerbeyi (capitão) olan Mehmed Paşa... Ayas Paşa'nın Basra'yı ticarî faaliyetler için çok mamûr yapmak istediğinin farkındaydı; böylece Basra'da Sultanın hâzinesine epeyce gelir sağlanabilirdi. Zira sadrazam ve damad Rüstem Paşa, Basra fethinin muzır bir iş olduğu, şehrin hiç bir değeri olmayan harabe durumunda bulunduğu iddiasında idi...»²².

mektub Ayas Paşa'nın amacını anlatırken, Osmanlı tehlikesine karşı Portekizlilerin dikkatini çekmişti: «Eğer Basra'yı alırlarsa artık hiç birşey yapamazsınız. Sonra da sizin ve ülkelerinizin üzerine gelecekler. Bu yol onlar için Süveys ve Cidde yolundan daha yakın, Daha fazla yazmama bilmem ihtiyac var mı?» (Col. Lourenço, IV, fol 139a-140a ve 493a-494b).

18 CC, Parte 1, Maço 75, Doc. 104; *Gavetas*, I, s. 915-918.

19 KK, Ruûs 208, s. 117.

20 Tevârih-i Âl-i Osman, İst. Üni. Ktp. 2438, vr. 243b; Nazmî-zâde, *Gülşen-i Hulefâ*, vr. 62b.

21 «... Padişah Ayas Paşa'ya iki yüz bin akça terakki ve Bilâl Mehmed Paşa'ya on kerre yüz bin akça ile Basra beylerbeyliğini verdi» (Tevârih-i Âl-i Osman, vr. 243b).

22 Cart. Ormuz, fol. 88b.

Rüstem Paşa'nın fethi karşı çıkmasına rağmen²³ Osmanlılar Basra'ya yerleştiler. Fethin hemen ardından Basra'nın ilk beylerbeyi Bilâl Mehmed Paşa'nın Hürmüz'e gönderdiği elçi, Osmanlıların Basra üzerindeki kararlı tutumunu, açık deniz ile şimdi de bu yönden ilişkiler kurmak istediklerini bildirmişti. Manuel de Lima'nın söz konusu edilen mektubuna göre 1000 i şehirde, 700 tanesi kalede görevlendirilmiş 2200 tüfenkçi ve 1000 kadar da atlı kuvvet ile Basra'da ilk tedbir alınmıştı.

Birkaç yıl sonra, 1550 de, Lahsa bölgesi de Osmanlı nüfuzu altına girerken²⁴, Lahsa'nın denize açılan kapısı Katif de Basra Beylerbeyliğine bağlı bir sancak (liva) olarak teşkilâtlandırılmıştı²⁵.

Basra Körfezi sâhillerine böylece erişen Osmanlılar, coğrafi şartların elverişli olmadığı Arabistan topraklarından ziyâde, denizden ilerlemek zorunda idiler; ancak Maraş ormanlarından getirilen kereste ile Birecik'te yapılan nehir gemileri²⁶ sâdece asker ve malzeme taşıyacak nitelikte idi. Basra'da Süveys gibi bir tersâne kurmak ve faaliyete geçirmek gerekiyordu. Bu faaliyet hiç bir zaman istenilen seviyede yapılamadı; okyanusu hedef tutan yeni teşebbüs yine Kızıldeniz'den geldi²⁷.

23 Yukarıda zikredilen Portekizce mektub bu muhalefeti, Ayas Paşa ile sadrazam arasındaki rekâbete bağlamaktadır. Rûgvet almakia şöhret bulan vezir-i âzam (bkz. T. Gökbilgin, *IA*, 'Rüstem Paşa' mad.) üzerinde, Basra seferinden önce İstanbul'da bulunmuş olan Portekizli elçilerin tesir etmiş olmaları da düşünülebilir.

24 Bir kısım asker ve toplar Katif kalesine yerleştirilmişti (I. Wicki (ed.), *Documenta Indica*, II (Roma 1950), s. 69; Couto, *Dec. VI*, Liv. IX, Cap. IV).

25 KK, Ruûs 209, s. 71. Hürmüz'de *Ouvidor* (hukukî temsilci) olarak bulunan Tomé Serrão'nun 24 kasım 1550 de kral III. D. João'ya yazdığına göre, Basra'dan Katif'e 6 gemi ile 200 asker ve ayrıca karadan 500 atlı gitmişti: «vierão duzentos rumes em seis fustas e depois deserão como nova feia que vinhão por terra tambem quinientos homens de cavallo» (*Gavetas*, V, s. 38 vd.).

26 Krş. C. Orhonlu - T. Işıksal, «Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat», *TD*, XIII/17-18, s. 79-102.

27 Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar ile ilgili olarak ayrıca bkz. S. Özbaran, «XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu», *TD*, 25 (1971), s. 51-72.

VI. Bölüm

HÜRMÜZ KUŞATMASI

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısı kapanırken Osmanlılar Kızıldeniz'de egemen devlet olarak görünüyordular. Süveyş'te inşa edilen kadırgalar, Kızıldeniz'in Arabistan yakasındaki limanları tutmuşlar, Yemen'in okyanusa bakan sâhilinde bulunan Aden'i de kontrol etmek sûretiyle Aden körfezinden Portekizlilere karşı âdeta bir denge unsuru olmuşlardı. Akdeniz'de en kuvvetli deniz gücünü meydana getiren Osmanlılar aynı başarıyı Hint sularında da göstermek niyetinde, hiç değilse hevesinde idiler. Okyanus gemicilik tekniğine nazaran -sonradan daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkacağı üzere- eksik, hattâ geri kalmış durumda bulunmalarına rağmen yeni teşebbüslerin hazırlığındaydılar.

Öte yandan Osmanlıları, açık denizlerde karşılaşılacak ve karşılaşılacak zorluklar kadar, genişleyen topraklarla beraber coğrafyanın ortaya çıkardığı güçlükler de bekliyordu. İç kısımları emniyet altına almadan sâdece limanlarda ve kıyı şehir kalelerinde tutunmanın pek zor olacağı malûmdu. Arabistan ve Habeşistan gibi memleketler, Osmanlı imparatorluğunda bunun en tipik örneklerini vermişlerdir. Sâdece limanları tutmak ve güçlü bir donanma ile denizde hâkimiyet kurmak politikası gütmüş Portekizlilerin aksine Osmanlılar, Arabistan içlerine de nüfuz etmek, dolayısıyla geniş arazilerin sağlayacağı imkânlardan faydalanmak gayesini de gütmüşlerdir.

Osmanlıların Yemen'de Ta'iz üzerine 947 (m. 1540) yılında yaptıkları başarısız bir sefer, Arabistan içlerinde karşılaşılacak güçlükleri önceden haber vermişti. Amma Yemen fethedilecekti. 1540 da Neşşar Mustafa Bey'i Yemen Eyâleti başına getiren devlet, plânlarını bu yolda hazırlamıştı. A. Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'a* adlı eserinde¹, 952 (m. 1545) yılı olaylarını anlatırken Osmanlıların Yemen bölgesini hâkimiyetleri altına aldıklarını şöyle beyân etmektedir: «herhangi cihete hareket eyledilerse feth ve teskire muvaffak oldular». Bu, şüphesiz, pek iyimserce yazılmış bir cümle. Sınır-

1 I, s. 75.

ları Arabistan içlerine kadar uzayan Yemen bölgesi için böyle bir yargıyı hemen kabullenmek çok zor olsa gerektir. Gerçi o yörelerde hâkim durumda olan Zeydî hânedanından İmam Şerefeddin ile oğlu Mutahhar arasında zuhur eden rekâbetin Osmanlıları teşvik ettiği, Osmanlıların bundan yararlandığı söylenebilir. Babasının kuvvetlerine kumanda eden Mutahharın babasıyla beraber ortak bir rakibe karşı hemen birleşmemiş olmaları Osmanlıların işini nisbeten kolaylaştırmıştı². 1545 yılında İstanbul'dan Yemen'e beylerbeyi olarak tâyin edilen Üveys Paşa, Ta'iz'i zaptedip diğer beş kaleyi de muhasara edince Zeydî baba-oğul ülkelerinin savunmasında birleştiler. Bu arada iç rekâbet sonucu Üveys Paşa'nın katledilmesiyle³ ortaya çıkan durum Mutahhar'a intikam alma fırsatı sağladı: Zebid Arab taarruzuna uğradı ve 400 Osmanlı atlı askeri öldürüldü⁴. Aynı yılın başlarında, Aden yakınındaki Hanfer emiri Ali b. Süleyman (Tavlakî) gücü azalmış durumda bulunan Aden'i zaptetti⁵.

Yemen'in iç kesimlerinin Osmanlı nüfuzu altına girmesi Özdemir Paşa'nın gayret ve işbirliği sayesinde olmuştur. Aslen Çerkes olub Mısır'da paşalar hizmetinde dikkat çekmiş ve 1538 Diu seferi dönüşünde Yemen'de kalmış olan Özdemir, sonradan asker arasında şecaatıyla tanınarak şöhret bulmuştur⁶. Hasan Pehlivan'ın Üveys Paşa'yı katletmesiyle ortaya çıkan karışık durumdan Yemen'i Özdemir Paşa kurtarmıştır. Zebid'de tekrar Osmanlı rejimini kurmuş, başta San'a olmak üzere Yemen'deki belli başlı yerleşme merkezlerini Osmanlı idâresine sokmuştur. 955 (m. 1548) yılında Yemen beylerbeyliğine Ferhad Paşa tâyin edildiği zaman, Özdemir Paşa'nın ünü bölgede pek yaygın idi⁷. 956 cemaziyelevvelinin selhinde (27 haziran 1549) Ferhad Paşa'nın azlinden sonra Yemen Özdemir Paşa'ya kalmıştır. *Ahbârü'l-Yemânî*, Özdemir Paşa'nın Yemen Vilâyetinde yaptığı işlerden, iyiliklerinden ve ülkede sağladığı sulhtan hararetle bahsetmektedir; meşâyih

2 Bkz. Hürmüz'ün Portekizli kumandanı Manuel de Lima'nın bir mektubu (İngilizce tercümesi : Özbaran, «The Ottoman Turks and Portetuguese...», s. 73).

3 *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 45b-46b.4 Cart. Ormuz, fol. 90a; Col. Lourenço, III, s. 160. 17 Ağustos 1546 tarihinde «Coge Cemaçedim'in Keynanor'dan verdiği haberlere göre, Zebid İmamı pekçok Türk öldürmüş ve Aden yolunu kapatmıştı: «Ymame de Zebyby que matou m^a jemte dos turquos em azebyby e teve tomado os camynhos que nao vao ha adem».5 *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 47b.6 *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 46b.7 *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 48a-b.

ile ülfet peyda ettiğini, «her vilâyete hükkâm ve keşşaf nasb ve tâyin» ettiğini, zamanında ihtilâl ve karışıklık olmadığını bildirmektedir⁸. Özdemir Paşa'nın, Yemen'de bir sancak tasarruf eden 'bir bey'in yazdıklarını 17 reccab 954 (2 Eylül 1547) tarihinde Türkçeye aktararak San'a'dan Sultana gönderdiği *fetihnâme*, onun San'a ve civar kalelerinin alınması ve Yemen'in tarihî coğrafyasıyla alâkalı kıymetli bir belge niteliğindedir ve Topkapı Sarayı Arşivinde saklıdır⁹.

Öte yandan Aden'in bir anda Osmanlıların elinden çıkması, stratejik bakımdan pek önemli bir yerin kaybedilmesi demektir. Ayrıca, Ali b. Süleyman'ın, kendisini Türklere karşı koruyabilmesi için Portekizlilerden yardım istemesi¹⁰, Kızıldeniz giriş-çıkışı Portekiz kontrolüne sokabilecek bir limanın düşman eline geçmesi demektir ki bu Osmanlı iktisadiyatı için kötü sonuçlar getirebilirdi¹¹. Osmanlılar durumu lehlerine çevirebilmek için vakit kaybetmediler. 3000 asker ve gerekli mühimmatın Ferhad Paşa tarafından Süveyş tersânesinden Moha benderine getirilmesinden sonra 955 evâilinde (1548 yılı başlarında) Aden geriye alındı¹². Bu mühim mevki, Portekiz yardımına rağmen tekrar Türk idâresi altına girdi¹³.

Gerek Yemen'deki Osmanlı tahkimâtı ve gerekse Basra ve Lahsa bölgelerinin Osmanlı nüfuzu altına girmesi Portekizlileri iki taraftan da tedirgin

8 Ahbârü'l-Yemânî, vr. 50b. Özdemir Paşa'nın hizmetine karşılık kendisine terakkî verildiği KK, Ruûs 209, s. 134 de kayıtlıdır. Onun Yemen beylerbeyliği ile ilgisi hakkında bkz. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 34.

9 TSMA, E. 8342. Özdemir Paşa'nın Yemen'deki fetihleriyle, özellikle Neşgar Mustafa Bey ile Süülâ kuşatmasını ilgilendiren kaynaklar için bkz. Koğuşlar 888, vr. 319b; AHBÂRÜ'L-YEMÂNÎ, vr. 52a-b.

10 Couto, *Dec. VI*, Liv. VI, Cap. III ve IV.

11 Kızıldeniz'de özellikle Bender-i Cidde'de bu yıllardaki gümrük hâsılâtının iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır (krş. TSMA, E. 11644).

12 AHBÂRÜ'L-YEMÂNÎ, vr. 49a; Couto (*Dec. VI*, Liv. VI, Cap. III), Aden kuşatması esnasında Osmanlı toplarının oynadığı role bilhassa işâret etmektedir. 'Canacanyim' adalarından D. Alvaro de Castro ve 'fidalgo'larının gönderdikleri bir mektub (bkz. Col. Lourenço, IV, fol. 283), Türklere Aden'e 15 kadirge ve karadan 2000 kişi ile geldiklerini bildirirken, 'xael' (Şihr)'den de 5 *fusta* ve 2 *terrada* ile 200 Türkün yardıma gittiğini belirtiyor. Bu da, Şihr'in o sırada Osmanlı egemenliğini tanıdığını göstermektedir.

13 Portekiz'in Hindistan genel vâlisi Garcia de Noronha'nın yakını olan D. Payo de Noronha kumandasında Aden'in yardımına gelen Portekiz kuvvetleri, Osmanlılar kaleyi kuşatırken Aden'den ayrılmışlar, daha doğrusu ayrılmak zorunda kalmışlardır (Couto, *Dec. VI*, Liv. VI, Cap. V; Whiteway, s. 316-317).

etmeğe başladı; güçlü kaleleri Hürmüz, tehlike ile karşı karşıya kalırken, Basra Körfezi giriş-çıkışı kontrolü da ellerinden gidebilirdi. Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nden Portekiz üslerine giden haberler hep Türklerin hazırlığı ile ilgiliydi. 1550 yılında Portekizli kaptan Luiz Figueira kumandasındaki bir Portekiz filosu Ras al-Hadd açıklarında, Kalhat'ı yağma için giden 4 Osmanlı kadırgası (galés de Rumes) görmüş, fakat elinden kaçırmıştı¹⁴. Öte yandan Figueira, Sefer Reis (o Turco Cafar) idâresinde 5 kalyoteye karşı yaptığı deniz muharebesini kaybetti, hattâ hayatından oldu¹⁵.

Yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı faaliyetleri yanında, 1550 yılında, Lahsa eyâletinin mühim bir kalesi ve liman şehri Katif'in de Türkler tarafından zaptedilmesi Goa otoritelerini daha da tedirgin etti¹⁶. C. Orhonlu bu devreyi, «güneyde Portekiz devleti ile mücadele etmeğe karar veren ve Hint meselesi ile ilgilenen Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası» olarak kabûl etmektedir¹⁷. Gerçekten, o sıralarda Portekiz'in Hürmüz vâlliliğini yapan D. Alvaro de Noronha, 25 Kasım 1550 yılında kralına gönderdiği tafsilâtlı bir mektubunda, efendisinin dikkatini Türk tehlikesine bir kez daha çekmiş, askerî teşebbüsleri dışında Osmanlıların Basra Körfezi boyunca işleyen ticâreti geliştirmek için barışçı girişimlerinden bahsetmiştir: «Osmanlılar D. Manuel'e pekçok mektub göndermişlerdir. Benim buraya yâni Hürmüz'e gelmemle beraber, yüksek makamınıza yolladığım, Türk'ten yeni bir mektub geldi. Mektupta bu ticâret yolunun açılmasını istiyor ve bunun için her türlü garantiyi veriyordu»¹⁸.

Kızıldeniz'de başarısız olan, Türklerin oraya yerleşmelerine engel olmayan Portekizliler bu kerre rakiblerini Basra Körfezinde durdurmak, hattâ onları eriştikleri sâhil kesimlerinden atmak yoluna gittiler. Cezâyir Arablarının, yâni Şattûlarab boyunca ve Dicle ile Fırat'ın birleştiği nokta civarında yaşayan Arab kabîle reislerinin, Osmanlılara karşı yardım isteğini¹⁹ de

14 Couto, *Dec. VI*, Liv. VIII, Cap. XII.

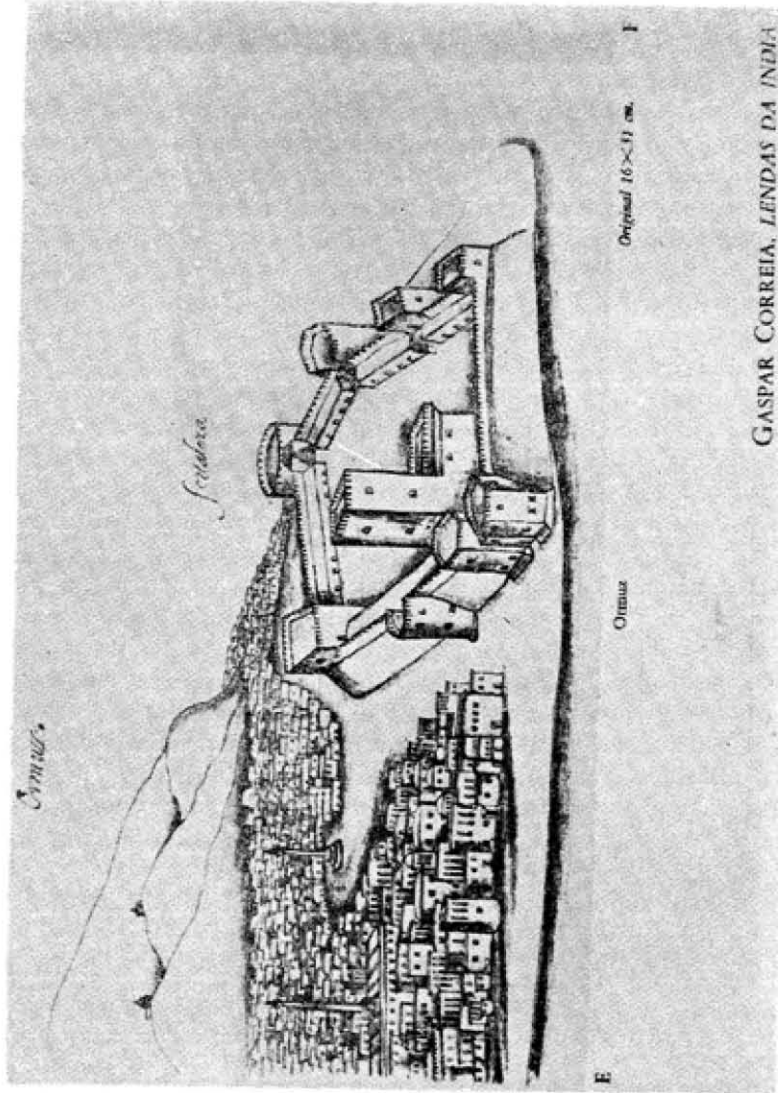
15 Couto, *Dec. VI*, Liv. IX, Cap. III.

16 Correia, IV, Cap. XIX.

17 Orhonlu, «Hint Kaptanlığı ve Pirî Reis», *Belleten*, XXXIV/134 (1970), s. 235-236.

18 CC, Parte 1, Maço 85, Doc. 105. Bu mektubun Osmanlılarla ilgili olan ve ekseriyetini tutan kısımlarını çıkartıp sâdece dinî mahiyet taşıyan taraflarını Padre Josef Wicki yayınlamıştır (bkz. *Documenta Indica*, II (Romae 1950), s. 111-116).

19 Büyük nehir gemileriyle yaklaşılması zor, küçük adacıklardan oluşan Cezâyir bölgesi kabîle reislerinin faaliyetleri ve Portekizlilerden yardım talepleri hakkında bkz. Couto, *Dec. VI*, Liv. IX, Cap. IV; Nazmi-zâde Murtezâ, *Gülşen-i Huilefâ*, vr. 63a.

Correia'ya göre 16. Yüzyılda Hürmüz (Port. Mon. Cart. dan alınmıştır)

fırsat bilen D. Antão de Noronha, 7 kadirganın taşıdığı 1200 kişilik bir kuvvetle Katif üzerine gitti. 400 Osmanlı muhafızının koruduğu kale tahrib edildiyse de ardından Basra üzerine yapılan sefer tam bir fiyasko ile son buldu. Portekizliler, Türklerin Basra Körfezi sahillerine inmelerine mani, hasımlarının Hürmüz'e biraz daha yaklaşmaları karşısında tesirli olamamışlardır²⁰.

Geçici bir zaman için dahi olsa Katif'e ayak basan, Basra'yı tehdid eden, hattâ Arab kabîle reisleriyle anlaşma zemini arayan Portekizlilerin bu davranışlarına mukâbil, Osmanlı otoriteleri Hint Okyanusu'na açılmak üzere bir donanma hazırlığına karar verdiler. Ünlü denizci Pîrî Reis bu gâye ile 'Hint Kapudanlığı'²¹'na tâyin edilirken, o sırada Basra beylerbeyliğinde bulunan Kubad Paşa'nın 15.000 asker ve bir hayli gemiyle hazır bulunması Sultan tarafından emredildi²². Couto, sefere sebep olarak Basra Körfezi (Estreito de Baçora)'ni emniyet altında tutmak istenildiğini bildirmektedir²³. Sefer öncesinde Pîrî Reis'e verilen tâlimât bilinmemekte ise de Kubad Paşa'ya gönderilen bir hükümden²⁴ ve Couto'dan²⁵ Hürmüz'ün hedef olarak seçildiğini söyleyebiliriz.

Pîrî Reis, nisan 1552 (cemaziyelevvel 959) de 25 kadirga, 4 kalyon ve ayrıca bir gemi ve 850 kadar asker ile²⁶ Süveyş'ten denize açıldı. Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki tayakkuz durumunda bulunmalarına rağmen Maskat'ı yağmaladı; şehrin Portekizli kumandanı João de Lisboa'nun dâhil olduğu 60 Portekizliyi küreğe vurdu ve 19 eylülde Hürmüz'e vardı, kaleyi kuşattı. Türk denizci, devamlı top ateşine tuttuğu Hürmüz kalesini düşüre-

20 CC, Parte 1, Maço 87, Doc. 2 (5 ekim 1551); Couto, aynı yer.

21 Önceleri «Süveyş Kaptanlığı» adıyla anılan «bahr-i ahmer filosu» veya «Hind donanması» kumandanlığının onaltıncı yüzyıl ortasında «Hind Kaptanlığı» olarak isimlendirilmesi hakkında bkz. Orhonlu, «Hint Kaptanlığı...», s. 235 vd.

22 Couto, Dec. VI, Liv. X, Cap. I.

23 Couto, Dec. VI, Liv. X, Cap. I.

24 Koğuşlar 888, vr. 487b; Orhonlu, «Hint Kaptanlığı...», s. 240, 252.

25 Couto, Dec. VI, Liv. X, Cap. I.

26 Koğuşlar 888, vr. 488a; Seydi Ali Reis (Mirâtü'l-Memâlik, s. 12) donanmanın 30 gemiden müteşekkıl olduğunu yazmaktadır. Hürmüz'de Portekiz denetimindeki yerli vezir Nüreddin'in Portekiz genel vâlisine yazdığı bir mektubda, donanmanın 25 kadirga (galé) ve 3 yüksek tip gemi (navio dalto bordo)dan meydana geldiğini bildirmektedir (CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9, vr. 3b-5a).

medi²⁷. Sürekli kuşatmada hasmı kadar kendi askeri ve mühimmatı da zarar gördü. Bir ara Portekiz genel vâlisinin Goa'dan büyük bir donanma ile yardıma geleceği haberi üzerine veya zenginliği ile meşhur olmuş Kişm Adası'nın câzibesine kapılarak kuşatmayı kaldırdı²⁸ ve Kişm üzerine gitti. Adayı yağmalattı ve bir hayli ganimet aldı. Yardım için gelen Portekiz donanması Hürmüz boğazına vardığında Türk denizcisi Basra yolunu tutmuştu²⁹.

Daha sonra Piri Reis'in donanmasını Basra'da bırakıp 3 gemi ile Süveyş'e döndüğü bilinmektedir ve Osmanlı tarihleri bunu, kaptanın Basra Körfezi içinde güçlü Portekiz donanması tarafından yakalanmamak için yaptığını belirtirler³⁰. Vezir Nüreddin'e göre³¹ «Sultan (O Turco), Piri Reis'in Basra'ya gidip önce oradan gerekli kuvvetleri almadan Hürmüz üzerine gitmemesini emretti. Ancak Maskat'ta karşılaştığı savunmasız duruma Hürmüz'de de şahid olacağını zannederek Maskat'tan getirdiği barut ile Hürmüz'ü de top ateşine tuttu». Lâkin sonu iyi olmadı; hareketlerini Osmanlı siyâseti ile bağdaştıramayan Kanuni Sultan Süleyman bu büyük Türk denizcisinin³², *Kitâb-ı Bahriye* müellifinin idamı için gerekli fermanı göndermekten çekinmedi³³.

Osmanlı kadirğaları Basra'da mahsur kalmıştı. Kızıldeniz'i koruyacak

27 Nüreddin mektubunda, kalede 700 Portekizli askerinin olduğundan söz etmektedir. Ancak, «secretario do Estado da Índia» Simao Ferreira'nın Diu'dan gönderdiği 19 aralık 1552 tarihli bir raporda, Hürmüz'de müdafaada kuşatılardan fazla asker bulunduğu belirtilmiştir: «mais portugueses avia na fortaleza segundo de laa escrevem do que avia Rumes» (Bu bilgi, C.R. Bo-xer'in özel arşivinden elde edilmiştir. Bunun için ve diğer pek çok mevzuda beni aydınlattığı için İngiliz Profesör'e fazlasıyla müteşekkirim).

28 Hürmüz kuşatması hakkında tafsilâtli bilgi için bkz. CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 7 (üç ayrı mektub); Couto, *Dec. VI, Liv. X, Cap. II-III*; Orhonlu, «Hint Kaptanlığı...», s. 243-244.

29 Couto, *Dec. VI, Liv. IV, Cap. IV*.

30 Meselâ bkz. Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memâlik*, s. 13; Peçuyulu, *Tarih*, I, s. 352. Portekizlilerin, Osmanlı tehdidine karşı genel bir seferberliğe girilerek 80 gemiden mürekkep bir donanma ile bizzat genel vâli Affonso de Noronha kumandasında Hürmüz'e açıldıkları hatırlanırsa Piri Reis'in kuşkusunun yersiz olmadığı ortaya çıkar.

31 CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9, fol. 4b.

32 Kuşatma sırasında Hürmüz vâlisi bulunan D. Alvaro de Noronha, Piri Reis için «denizde ve savaşta büyük bir kişi (grãde homem do mar e de gera)» derken onu Barbaros ayarında göstermektedir (CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9).

33 Krg. Orhonlu, «Hint Kaptanlığı...», s. 244 vd.

ayrı bir donanma da yoktu. Pero de Taide Inferno kumandasındaki bir Lu-zitanya filosunun Aden açıklarında tur atması şüphesiz Kızıldeniz'deki Osmanlı üslerini kuşkulandıyordu³⁴. 'Mısır Kapudanlığı' ile görevlendirilen eski Katif beyi Murad Bey'in³⁵ donanmayı Basra'dan Süveyş'e getirme teşebbüsü başarılı olmadı³⁶. Aynı görev bu defa meşhûr denizci Seydi Ali Reis'e verildi³⁷. Seydi Ali Reis, Basra'da kendisine teslim edilen 15 gemi ile 1554 ağustosunda başında denize açıldı. Hürmüz boğazını geçtiyse de Umman kıyılarında Horfekkan açıklarında 6 karavel, 12 grab ve diğer bazı gemilerden oluşan 25 gemilik Portekiz donanmasıyla karşılaştı. Çeyrek asırlık bir süredir Hint Okyanusu'nda rekâbet hâlinde olan iki imparatorluk donanmaları ciddi olarak ilk defa savaşıyorlardı. Seydi Ali Reis'in «öyle bir mer-tebe top ve tüfenk cengi oldu ki vâf olunmaz»³⁸ diye tasvire çalıştığı ilk muharebede Portekizliler Lima Körfezi'ne çekilmek zorunda kaldılar. Üslerine yakın olmanın da avantajını kullanarak tekrar Osmanlı kadirğaları üzerine saldırdılar. Her iki taraf da hayli zayıf verdi. *Miratü'l-Memâlik*'de tafsilâtıyla anlatıldığı üzere, Seydi Ali Reis, savaştan ve ardından Hint Okyanusu dalgaları ve rüzgârıyla boğuştuktan sonra elinde kalan 9 gemi ile Güce-rat Sultanına sığındı; gemilerden kimi parçalandı kimi de Portekizliler eline geçti³⁹.

Bundan böyle Osmanlıların elinde büyük mikyasta deniz seferi yapabilecek bol miktarda kadirğaları kalmadı. 1554 Ağustosunda 5 kadirğa ile Süveyş'ten ayrılan Sefer Reis adlı kapudan, Hürmüz-Diu yolunda bazı Portekiz gemilerine zarar verirken, eskiden beri yapılagelen, amma artık devletlerce de desteklenen ve plânlanan korsanlık hareketlerinden bir örnek teşkil ediyordu⁴⁰. Büyük donanma hareketleri son buluyordu. D. Alvaro da

34 Couto, *Dec. VI, Liv. X, Cap. XIII*.

35 KK, Ruús 212, s. 25.

36 Murad Bey'in yolculuğundan haberdar olan Portekizliler, Osmanlı donanmasını Hürmüz Boğazında yakaladılar. Çetin mücadele sonunda Osmanlılar epeyce zayıf verdiler (Couto, *Dec. VI, Liv. X, Cap. XIII*). Irmao Aleixo Madeira'nın 24 eylül 1553 tarihinde, Hürmüz'den, Padre Luis Gonçalves'e gönderdiği bir mektubta Sultan'ın, Basra'dan gelecek gemiler ile birlikte büyük bir donanma hazırlanmasını emrettiğini bildirmektedir (*Documentação para a História das Missoes do Padroado Português do Oriente*, V(Lisboa 1951), s. 328-329).

37 Krg. Ş. Turan, *IA*, 'Seydi Ali Reis' mad.

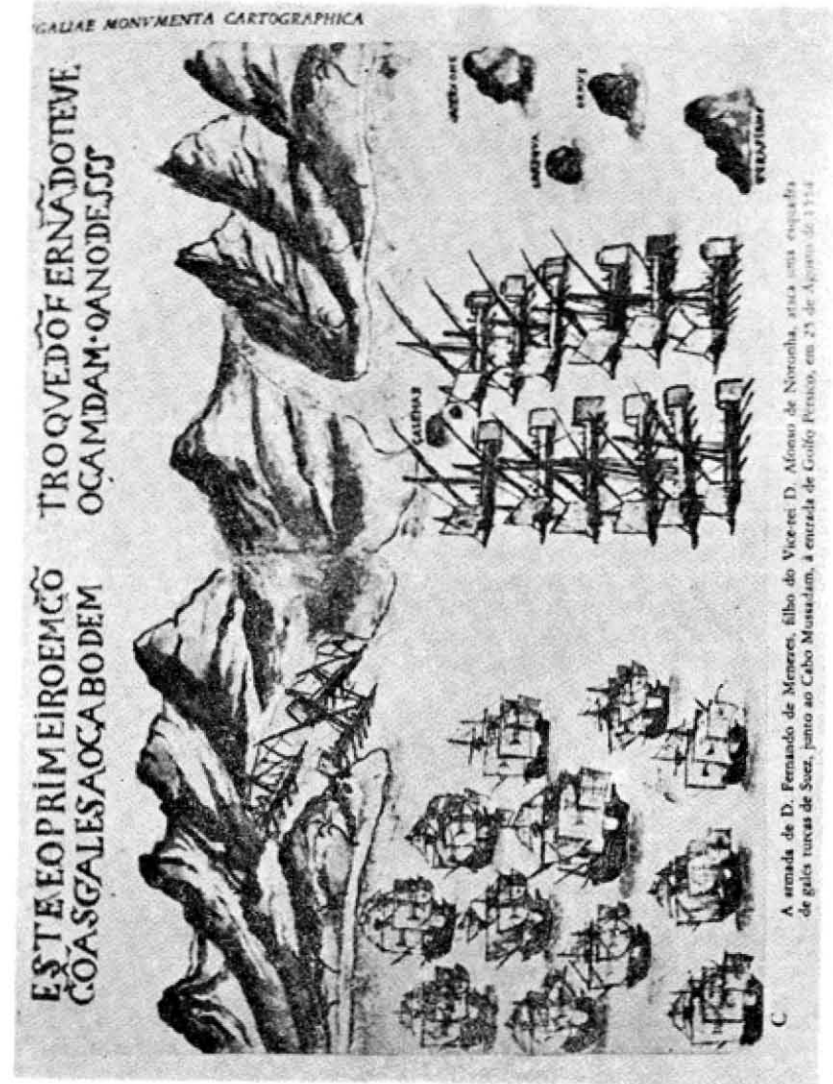
38 *Miratü'l-Memâlik*, s. 19.

39 *Muhâd* adlı eserin de sâhibi olan Seydi Ali Reis hakkında bkz. Ş. Turan, *IA*, 'Seydi Ali Reis' mad.; Orhonlu, «Seydi Ali Reis», *TED*, I(1970), s. 39-56.

40 Couto, *Dec. VII, Liv. I, Cap. V*.

Silveira'nın 1556 yılında Basra'ya yaptığı sefer de akim kalmıştı. Cezâyir Arablarından beklediğini bulamayan Portekizli kaptan ayrıca Basra Körfezi'nin rüzgârının da azizliğine uğramıştı⁴¹. Okyanusta büyük iddiaları olan Portekizliler zirveden düşüyorlar, karada çok daha güçlü olan Osmanlılar ise Hint Okyanusu'na açık bölgelerde teşkilâtlarını kuvvetlendiriyorlardı.

41 Couto, *Dec.* VII, Liv. III, Cap. IV.

A armada de D. Fernando de Meneses, filho do Vice-rei D. Afonso de Noronha, ataca uma esquadra de galés turcos de Suez, junto ao Cabo Muscatim, à entrada do Golfo Persico, em 25 de Agosto de 1554

Muskat yakunlarında Seydi Ali Reis'in kadirgahları ile Portekiz donanması muhârebe düzeninde-Anonim (Port. Mon. Cart., I, 87, B).

A armada de D. Fernando de Meneses reunida em Mascate antes da partida de Cabo Mussadam com os 20 galés turcos, em Agosto de 1554

Maskat açıklarında Seydi Ali Reis'in kadırgaları ile Portekiz gemileri arasında ağustos 1554-Anonim (Port. Mon. Cart., I, 87, C)

VII. Bölüm

BAHARAT TİCÂRETİNİN CANLANMASI

Hint Okyanusunda Yeni Durum

H. 962 (m. 1555) yılına ait Mühimme Defterindeki bir kayıt¹ Lahsa sancak beyinin 'mirmiran' ünvanıyla Lahsa beylerbeyliğine ve yine aynı yılı ihtiva eden bir Ruûs Defteri kaydı² da 'Vilâyet-i Habeş'in tesis edildiğini bildirmektedir. Her iki beylerbeyliğin birbirine çok yakın tarihlerde kurulmuş olması tesâdüf gibi görünüyorsa da bu, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı girişilen hareketlerden arzu edilen sonucun alınmamasının verdiği zorlama olarak kabul edilebilir. Lahsa'nın ayrı bir beylerbeylik olarak teşkilatlanması Osmanlıları Bahreyn ve Hürmüz'e biraz daha yaklaştırırken Habeşistan'ın farklı bir özelliği yâni altını imparatorluğu cezbediyordu³.

Burada, gerek yeni kurulan beylerbeyliklerin ve gerekse Yemen ve Basra eyâletlerinin teşkilâtı ile ilgili herhangi bir tafsilâta girecek değiliz. Merhum Profesör Cengiz Orhonlu'nun Habeş Eyaleti üzerinde yaptığı çalışmaların rehberliğinde⁴ ve Yemen, Basra ve Lahsa beylerbeylikleri ile ilgili Başbakanlık Arşivinde mevcut belgelerin yardımıyla⁵, Hint Okyanusu'na aç-

1 Müh. D., II, s. 167.

2 KK, Ruûs 213, s. 212 : «Özdemir Paşa'ya vilâyet-i Habeş ondört kerre yüzbinle emr olunmağın...» (krş. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 37).

3 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 31-32. Portekizlilerin Habeşistan'daki patriği Dom Andre de Oviedo'nun 15 haziran 1567 de Papa'ya yazdığı bir mektubta, Türklerin bu ülkeye kadırgaları için ihtiyaçları olan esir, erzak, demir v.s. yi karşılamak için geldiklerini belirtirken şüphesiz imparatorluğun insan ve malzeme peşinde olduğuna işaret etmek istiyor : «porque ha nesta terra muitas cousas que lhe servem muito pera provimento de suas galés, como são escravos, vitualhas, ferro etc.» (bkz. P. Emmanuelis d'Almeida S. I., *Historia Aethiopiae*, Romae 1907, Cap. XVII).

4 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 93 vd.

5 Meselâ bkz. h. 953 yılına ait KK, Ruûs 208, s. 6; 959 senesine ait Basra kanûn-nâmesi, Başbakanlık Arşivi, Tapu Def. 282, s. 1-11, 37, 213, 233, 290-292; 961 e ait KK, Ruûs 211, s. 5, 13, 88; Ruûs 212, s. 14; 962-63 yılına ait Maliye-

lan bu Osmanlı idarî merkezlerinin statüleri hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi konu dışı sayarak sâdece şuna işaret etmek isterim: imparatorluk içinde geçimlerine veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere kendi adlarına ve hesaplarına tahsil etme yetkisiyle has, zeamet ve timar tevcih edilmeyip, vergileri devletçe toplanarak hizmet karşılıkları bu vergilerden ödenmek suretiyle idâre edilen, yâni mahsûllerine defterdarlar tarafından el konup, beylerbeyi, sancakbeyi ve kul taifesi, gönüllü ve azebânın salyâne ve mevâcibi bu suretle ödenen beylerbeylikler de vardı ki bunlar Cezâyir-i Garb, Tunus, Trablusgarb, Mısır ve Bağdad ile birlikte Habeş, Yemen, Lahsa ve Basra beylerbeylikleri idi.

İklim şartlarının pek müsait olmaması sebebiyle mahallî varidatı kısıtlı bulunan Habeş, Yemen, Basra ve Lahsa beylerbeyliklerinde gümrük gelirleri şüphesiz önemli bir yer tutmaktaydı. Tüccarı, imparatorluğun Hint Okyanusu'na sarkan eyâletlerindeki limanlara çekmek devletin her zaman önünde gelen siyâseti olmuştur. Onaltıncı yüzyılın üçüncü çeyreğine girerken bu siyasetin olumlu sonuçlarına, baharat ticaretinin tam bir canlanmasına şahid oluyoruz.

Asrın ikinci yarısı başında Osmanlı Devleti, okyanusta gemilerini yitirmiş olmasına rağmen okyanustan vazgeçmiş görünmüyordu. İran ile akdedilen sulh andlaşması ve Osmanlıların yeni tutumları sâyesinde doğu ile Memâlik-i Mahrûsa arasında yapılagelen ipek ticaretinde hızlanma olurken devlet Hint Okyanusu yönünde de yeni atılımlar peşindeydi. Bu, baharat yolunun işlemediği manâsında alınmamalıdır. Akdeniz âlemi ile Hint Okyanusu dünyası arasında, söz konusu devirlerde, ticarî bağlantıyı tesbit etmeğe çalışan Braudel⁶, Portekizli tarihçi Magalhaes Godinho'nun⁸ da düşüncelerine katılmak suretiyle durumun Venedik hükümeti ve diğer bazı Akdeniz devletlerinin lehine döndüğünü belirtmektedir. C.R. Boxer, Portekiz-Açe rekabetini konu alan bir yazısında Kızıldeniz ile Açe arasında canla-

den Müdevver Defter 5691; 966 tarihli KK, Ruûs 216, s. 10; 980 tarihli KK, Ruûs 225, s. 222. Lahsa eyâleti için 961 yılına ait KK, Ruûs 211, s. 46; Ruûs 212, s. 25, 29; Ruûs 213, s. 18-19, 49-50; Ruûs 216, s. 10; Ruûs 218, s. 146 (h. 988). Yemen Beylerbeyliğinin mukataatı, arâzi ve iskele gelirleri için de bkz. TSMA, D. 314: «İcmâl-i muhâsebe-i vâridat ve ihracât-ı hızzâne-i âmire-i vilâyet-i Yemen...».

6 Ugo Tucci (ed.) *Lettres d'un marchand vénétien, André Berengo (1553-1556)*, Paris 1957, türlü yerler. İpek ticareti ile ilgili olarak ayrıca bkz. H. İnalcık, *EİS*, 'Harir' mad.

7 Braudel, I, s. 545 vd.

8 Godinho, II, s. 169-170.

nan ticareti, Roelofs-Meiling'in de daha önceden tesbit ettiği doğru bazı hükümleri tasdik etmek suretiyle ve bulunduğu bazı yeni delillerle daha inandırıcı bir şekilde ortaya koymaktadır⁹. Ve Boxer, canlanma tarihini 1534 yılına kadar götürmektedir; o yıl Diogo de Silveira kumandasındaki bir Portekiz filosu Gücerat ve Açe'den gelen bazı gemileri Babülmandeb'de yakalamıştı. 1545 yılında da, vaktiyle Malakka'da kaptanlık yapmış olan Pero de Faria, Goa'dan kralına yazdığı bir mektubunda Güceratlıların Açe'den biber ihrac ettiklerini ifşa etmiştir. Bu tür haberler neticesinde Portekiz kralı D. João III, Goa vâlisine Kızıldeniz'den işleyen ticaretin tekrar canlandığını bildirip dikkatini çekmiştir¹⁰. 1543 senesine ait Marsilya gümrük kayıtlarına dayanarak Lyons'a karabiber gönderildiğini de beyan eden Braudel, Kızıldeniz ve Basra körfezinden gelen baharatın Lizbon'dan ulaşan baharat ile rekabete bile başladığına işaret etmektedir¹¹: «Ortada olan şudur ki Akdeniz biber ticaretinin büyük bir kısmını, aslan payını tekeline almıştı. 'Levant' ile olan ticaret Basra Körfezinden ve Kızıldeniz'den gelen sayısız kervanlarla geliyordu. Bu yolların sonunda, Akdeniz'e bakan iki çift şehir mamur olmalarını bu ticarete borçluydular: kuzeyde Halep ve Trablusşam'ın faal iskeleleri, güneyde de Kahire ve limanı İskenderiye...»¹². Vâli Castro'nun yasaklama emrine rağmen Katif ve Bahreyn'den gelen kafileler Hürmüz'de ticaret yapıyorlardı¹³. Gaspar Barzen 6 aralık 1551 de Goa'dan gönderdiği bir mektubunda Hürmüz'ü şöyle anlatmaktaydı: «Arablar ve İranlılar ve

9 «A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh, 1540-1600», *Journal of Southeast Asian History*, X/3(1969), s. 417.

10 Aynı yer.

11 Braudel, I, s. 547.

12 Braudel, I, s. 548. H. 955/m. 1548 yılına ait Vilâyet-i Şam kânûn-nâmesinde şu kayıtlar bulunmaktadır: «Nefs-i Şam'a gelen ve giden metâ'dan gümrük alınur. Evvel Mekke-i Müşerrefe'den bahar ve akmişe geldikde Hacc-ı Gazze yolundan gelise Gazze kurbinde Han-ı Yunus nâm yerde alınur ve eğer Şam yolundan gelise Şam kurbinde Kısve nâm karyede alınur kânûn-ı kadimdir. Deve yüklü bahardan ve akmişeden yedişer altun gümrük bacı deyu alınur. Ve buçuk altun mübâşiriyeye hâlâ mirî için zapt olunur. Amma nefis-i Şam'a gelüp efrenç taifestyle bazar olunsa satandan her yüz altına onar altun alınur alan efrençden dokuzlar altun alınur...» (Barkan, *Kanunlar*, s. 221). 1551 tarihli Basra kânûn-nâmesi için de bkz. R. Mantran, «Reglements Fiscaux Ottomans, La Province de Bassora», *Journal of the Economic and Social History of Orient*, X/2-3 (1967), s. 224-277.

13 'Ouvidor' Thomé Serrão'nun Hürmüz'den 24 kasım 1550 de kralına yazdığı mektub (Gav. 15, Maço 16, Doc. 25).

dünyanın diğer milletleri ile dolu. Arabistan, Türkiye, Mezopotamya, Venedik ve Mekke eşrafı, büyük ve büyük Tataristan kadar İran'dan gelen bütün tüccarların çok mühim bir durak yeri (escalla)dir. Gerçekten, eğer dünyada başka bir Babil varsa o da burasıdır...»¹⁴. Ancak bu zenginlikten Portekiz hazinesine giden hisse pek fazla değildi artık. S. Botelho, kralına yazdığı bir mektubunda şikâyetinde bulunup bazı gerçekleri de ortaya koyarken 'Levant' ticaretinin canlanmasına sebep olan faktörlerden birine temas etmiş yâni, bir zamanların çok güçlü Portekiz kalelerindeki vâlilerin artık karaborsa iş yaptıklarını, asker olmaktan çok tüccar zihniyetinde bulduklarını belirtmişti¹⁵. Genel vâli D. Afonso de Noronha'nın bu meyandaki şikâyeti de şöyle¹⁶: «Biber işine en çok zararı olanlar Zât-ı Âlilerin eski vâlileri ve devlet erkânıdır... Onlar hâzineyi gösterişle doldurmak isteyenlerdir... Eğer az biber geliyorsa bu benim hatam değildir, eğer biraz geliyorsa o da benim gayretim sayesinde... Parasız biber alınmaz, Goa geliri hâric Hindistan'da para yok. Zât-ı Âlileri eskiden olduğu gibi neden para ve mal göndermiyorlar, anlayamıyorum». D. Afonso, ticaretin açık tutulmasını isterken, bu şâyede de gümrük gelirlerinin artacağına inanmaktaydı¹⁷. Genel vâliye göre, şüphesiz, yasaklar kaçakçılığı teşvik etmekte, bu durum Portekiz'in aleyhine olmaktadır. Sayıları bir hayli tutan ve daha önceleri de Lizbon'a gönderilen bu tür şikâyet mektuplarındaki sızlanmalar hiç de yersiz değildi. F.C. Lane'in yaptığı şöyle bir kıyaslamayı göz önüne getirecek olursak durumun Portekizliler için vahametini, Osmanlı ve bazı Akdeniz ülkeleri için sevindirici tarafı çabucak anlaşılır:

Portekizlilerin Hint Okyanusu'na gelmelerinden önce İskenderiye'den Venedik'e giden yıllık karabiber miktarı	1.150.000 İng. lb.
1560-1564 de sevkedilen karabiberin yıllık ortalaması	1.310.454 İng. lb. ¹⁸

Topkapı Sarayı Müzesinde rastladığım 968 ve 969 yıllarına ait Ye-

14 António da Silva Rego (ed.), *Documentação para a História das Missões da Padroado Português da Oriente*, 7 (1952), s. 74.

15 Gav. 15, Maço 19, Doc. 37.

16 Gav. 15, Maço 19, Doc. 38 (krş. *Documentos sobre... Moçambique*, VII, s. 243-261.

17 CC, Parte 1, Maço 87, Doc. 71.

18 Lane, «The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence...», s. 47.

men Beylerbeyliği bütçe defterlerinde, eyâletin gelirleri arasında iskeleler varidâtının bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. 968 (m. 1560-61) senesinde¹⁹ Yemen iskelelerinden 2.473.755 para gelir sağlanırken ertesi yıl 4.273.606 para varidât temin edilmişti²⁰. İki Portekizli casusun 27 ağustos 1564 tarihinde Portekiz kralına, Kahire'den gelen malûmata dayanarak, bildirdiklerine göre, o yılın haziran ayında Kahire'ye 1800 'quintal' karabiber ve 3000 'quintal' de diğer tür baharat gelmişti. Söz konusu biber ve baharat Açe ve Malabar kıyısında *Baticaloa*'dan 23 gemi ile Cidde'ye varmış ve fiyatların düşmesine sebep olmuştur²¹.

Bu çeşit istatistikî bilgiler bakımından pek şanslı olmamıza rağmen, elde mevcut vesikaların ve yapılmış bazı araştırmaların yardımıyla, ticaretin iyice canlandığı bu devreyi siyasî ve iktisadî faaliyetler açısından kısaca ortaya koyabiliriz.

Büyük Kumpanyaların teşkilatlanmalarından önce, pekçok aracının katıldığı, sayısız el değiştirerek az miktarlarda yapılan, Steensgaard'ın «seyyar pazar = *peddling market*» tâbir ettiği ticaretin dökümantasyonunu ortaya koymak şimdilik mümkün değil²². Danimarkalı tarihçinin işaret ettiği gibi, belgeler veya 'Levant'ın çeşitli ticaret merkezlerinde tutulan günlük kayıtlar umûmiyetle seyyar pazarlarda görülen dalgalanmaları sâdece belli zamanlar çerçevesi içinde ortaya çıkarıyor. Bu tür kayıtlardan biri Venedik'in Haleb konsolosu A. Berengo'nun bizlere bırakmış olduğu yazılardır. Berengo²³, 1555 yılı ekiminden 1556 haziranına kadar, Basra yakasından baharatın ve İran tarafından ipeğin geliş durumlarına göre, ticaretin iniş-çıkışlar yaptığını tesbit etmiştir. Buna karşılık Kızıldeniz yoluyla Tur ve Kahire'ye ulaşan emtianın bol, fiatların uygun olduğu gözünden kaçmamıştır. Braudel'in artistik satırlarında da müşahade edileceği üzere²⁴ Kahire'ye giden Kızıldeniz yolu ile Haleb'de düğümlenen İran ve Basra yolu birbir-

19 TSMA, D 314, vr. 3a :

An Mahsûl-ı İskeleha-yı Vilâyet-i Yemen...	2.820.058 para
An vacib-i sene-i 968	2.473.755 >
An bakaya-yı sinin-i mazîye	346.303 >

20 TSMA, D 314, vr. 10b.

21 CC, Parte 1, Maço 107, Doc. 9 (krş. Boxer, «A Note on Portuguese Reactions...», s. 420).

22 Stensgaard, *Carraks, Caravans and Companies...*, s. 42.

23 Tucci (ed.), *Lettres d'un marchand...*, türlü yerler.

24 Braudel, I, s. 549.

leriyle rekâbet hâlindeydiler, birisi kapanırken diğeri açılmaktaydı. 1557 de Haleb'de bulunan bir Dubrovnik ticâret temsilcisi orada ticârî faaliyeti pek sönük bulmuştu²⁵. Bu münâsebetle Basra beylerbeyinin Hürmüz vâililiğine gönderdiği, iyi niyet mektubu taşıyan elçiyi sürprizle karşılamamak gerekirdi²⁶. Kızıldeniz'de ise durum farklıydı. Piri Reis'in esir ettiği eski Maskat vâlisi D. João de Lisboa'ya ait olduğu sanılan ve Kahire'den krala gönderilen 30 ağustos 1555 tarihli bir mektub, her yıl 30 kadar geminin Kızıldeniz'e ticâret emtiası taşıdığına delildir. Bu durum mektubta üzüntüyle anlatılmakta, buna okyanusta pekâlâ manî olunabileceği belirtilmektedir²⁷.

Sumatra'daki Açe Sultanlığından Kızıldeniz'e bol miktarda baharat gelmeğe başlamıştı. Açe ve Gücerat'tan Kızıldeniz istikametinde giden baharat yüklü gemileri durdurabilmek için 1554-55 yıllarında 2 Portekiz filosundan biri Babülmandeb Boğazı'nı kontrola diğeri de Portekiz otoritelerinden ruhsat almadan Açe-Surat arasında ticâret yapan Gücerâtî gemilerini yakalamağa çıkmıştı²⁸. 1559 yılında da 2 kalyon ve 18 kürekli geminin aynı amaçla Kızıldeniz açıklarında dolaştığı bilinmektedir²⁹. Amma bu tedbirler pek fayda getirmemişti; Uzakdoğu'nun baharatı ve hattâ Çin'in porselenleri Kızıldeniz'e akıp geliyordu³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu merkezine ve diğerk bölgelere giden baharat dışında Suriye ve Mısır limanlarından Avrupalı tüccarlara satılan mal, devlete külliyyetli gelir sağlamakta idi. 1554-64 devresinde Kızıldeniz limanlarına ulaşan baharat miktarı yılda 20.000 ile 40.000 kantar arasında değişmekteydi. 1554 de sâdece Venedikliler İskenderiye'den 6000 kantar satın al-

25 Braudel, I, s. 549.

26 CC, Parte 1, Maço 102, Doc. 47 : D. Diogo de Noronha'nın 17 aralık 1557 tarihinde Goa'dan yazdığı bir mektub, «...de Ormuz escreveo Dom João de Tayde ao governador ser lhe chegado embaixador do baxa de baçoraa a pedir pazes». Ayrıca krg. *Gavetas*, IV, s. 232.

27 CC, Parte 1, Maço 86, Doc. 120.

28 Couto, *Dec.* VI, Liv. X, Cap. XVIII; *Dec.* VII, Liv. I, Cap. VI-VII (krş. Boxer, «A Note on Portuguese Reactions...», s. 417). Osmanlı İmparatorluğu ile Güney-Doğu Asya İslâm devletleri arasındaki münâsebetlerin başlangıcı ve gelişmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Reid, «Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia», *Journal of Southeast Asian History*, X/3 (1969), s. 395-414; R. Şah, «Açı Padışahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967), s. 374-409.

29 Couto, *Dec.* VII, Liv. VI, Cap. VII; *Dec.* VII, Liv. VII, Cap. VI (krş. Boxer, «A Note on Portuguese Reactions...», s. 417).

30 Braudel, I, s. 550.

mışlardı. Roma'dan 'Commendador-mor' D. Affonso'nun kraliçesine 10 aralık 1558 de ilettiği bir raporunda, Kızıldeniz'e Majestesinin duymayı arzu etmeyeceği kadar fazla miktarda karabiber geldiğini bildirmişti³¹. Roma'dan, Suriye'den ve Mısır'dan Lizbon'a ulaşan, Doğu Akdeniz'deki ticârî faaliyetleri rapor eden ve ekseriya doğru haberler yollayan kişiler daha ziyâde Yahudilerdi, ücretli ajan olarak çalışıyorlardı³².

1559 yılında Portekiz'in Papalık nezdindeki elçiliğine tâyin edilen Lourenço Pires'in raporları ve, F.C. Lane'e göre, İskenderiye'yi ziyaret eden Venedikli asilzâde Alessandro Magno'nun günlüğü bizi, Hint Okyanusu'ndan gelen, Mısır ve Suriye'de pek aktif ticârete sebep olan baharat hakkında daha teferruatlı bilgilerle tatmin etmektedirler³³. Magno'nun seyahat ettiği *Cross* adlı gemi yarım milyon *pound*'dan fazla baharatı İskenderiye'den yükleyip ülkesine götürmüştü³⁴. Haleb'de Isaac Becudo ve Kahire'de Mathew Becudo adlı iki Yahudiden aldığı haberlere dayanarak da L. Pires, 1560 yılında, İskenderiye'ye yılda ortalama 40.000 kantar baharat geldiğini bildirerek³⁵ «Türklerin eline o kadar çok baharat geliyor ki Lizbon'a bu kadar az gelişine şaşmamak lâzım» diyordu³⁶. Târih-i Şihri, 968 (m. 1560-61) yılı olaylarını anlatırken, receb veya şabân ayında 5 frenk *grab*'ı ve üç kalyotesinin, Açeli müslümanlar ve Türk tüccarlarla dolu Açe'den gelen büyük bir gemiye rastladıklarını bildirmektedir³⁷. İskenderiye'ye pekçok baharat geldiğini ve bunun Avrupa pazarlarına hâkim olduğunu 1561 yılındaki raporlarında da bildirmeğe devam eden Pires buna, Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda bozuk düzen içinde bulunmalarının sebep olduğunu, hattâ önceki

31 «..a muita cantidade de pimenta que he vinda aquelas partes de Meca e asy tudo ho mays que quiser saber..» (CC, Parte 1, Maço 103, Doc. 136). D. Affonso'nun diğerk bir mektubu için bkz. CC, Parte 1, Maço 103, Doc. 52 (krş. *CDP*, VIII, s. 104).

32 M.A.L.C. Fagundes, «Contribuição para o Estudo dos Correios entre Portugal e Roma no Século XVI», *Arquivos do Centro Cultural Português*, I (1969), s. 463-467.

33 Lane, «The Mediterranean Spice Trade : Further Evidence...», s. 47 vd.

34 Lane, aynı makâle, s. 49.

35 L. Pires'in mektupları *Corpo Diplomático Português*'in 8 ve 9. cildlerinde yayınlanmıştır.

36 *CDP*, IX, s. 111 : «... sendo tanta a que vem a poder do Turco não he de maravilhar vir tão pouca a Lisboa». Kalikût'te, *quintal* (50 kg)'i 5 *cruzado*'dan alınan karabiber Lizbon'da 64 *cruzado*'dan, yani 12 misli ile satılıyordu (Braudel, I, s. 438).

37 Serjeant (s. 110), bu tarihlere Arabça eserlerde Açe'nin bu kadar sık yer almasını sürprizle karşılamaktadır.

mektublarından birinde de bahsettiği üzere, Hindistan genel vâlisinin Kızıldeniz'e bizzat baharat gönderdiğini esfle söylemektedir³⁸.

Portekiz'in haşmeti zirvede inerken Osmanlıların da Hint Okyanusu'nda büyük donanma hareketleri sona eriyordu. Gerçi 1554 yılından sonra Süveyş'te gemi inşaatı devam etmişti³⁹ ve güneyde, Süveyş'e ilâveten, Moha Kapudanlığı⁴⁰ teessüs etmişti; amma esas hedef Babülmanded boğazını korumak⁴¹ ve Habeşistan hareketinde bir üs olarak kullanabilmektir.

1555 yılında kağıt üzerinde kurulan Habeş Eyâleti⁴² varlığına bu tarihten sonra kavuştu. C. Orhonlu, Osmanlıların bu defa Habeşistan'ı hedef olarak seçmelerinin sebeplerini, Pirî Reis, Murad Reis ve Seydî Ali Reis gibi denizcilerin Hint Okyanusu'nda Portekiz donanmasına karşı başarılı olamadıklarını ve onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Amerika'dan Avrupa'ya taşınan kıymetli madenlerin Osmanlı ekonomisinde meydana getirdiği değişikliklerin zorlaması olarak göstermektedir⁴³. Gerçekten, 1500 ile 1650 yılları arasında Amerika'dan Avrupa'ya ulaşan 181 ton altın yanında 16.000 ton gümüş ve ayrıca kaçak olarak getirilen miktar Avrupa'nın sâdece para sisteminde değil aynı zamanda Avrupa'nın yeni dünyalarla iktisadî ilişkisinde etkili oldu⁴⁴. Osmanlı İmparatorluğu bu etkinin dışında kalamazdı. 1550 lerden itibaren fiat hareketleri yanında altın sıkıntısı belirdi; bu da Osmanlıları Sudan ve Habeşistan'a itti⁴⁵.

38 «E pella mesma via do Cairo dizem se entende vinhão duas naos despeçarias ao Cinde com salvo conduto e licença do ditto visorey (CDP, VIII, s. 250).

39 CC, Parte 1, Maço 86, Doc. 120 de D. João de Lisboa şöyle diyor: «Süveyş'te arzuları hilâfına çalışan hıristiyan doğramacılar bana o sırada mahzenlerde 10 kadirga olduğunu söylediler... Kalyondan ziyâde nao'ya benzeyen büyük bir gemiyi henüz bitirdiler, ağustos boyunca bir kadirga yaptılar».

40 Sonradan daha da faal hâle gelecek korsanlar için hareket merkezi olacak Moha'ya ilk defa ne zaman kapudan tayin edildiğini bilmiyoruz. 1559 yılında Moha, Kızıldeniz'de Süveyş'ten sonra ikinci mühim deniz barınağı olarak faaliyet göstermekteydi: «en el puerto de Moca, dentro en el mar Roxo, anda otro capitan del turquo» (Wicki (ed.), *Documenta Indica*, IV, s. 412; C. Beccari (ed.), *Rerum Aethiopicarum Scriptores Occidentales Inediti*, X (Romae 1910), s. 98).

41 Müh. D., V, s. 118; Müh. D., VI, s. 177.

42 Bkz. yukarıda, Bölüm VII, not 2.

43 Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, s. 31-32.

44 J.H. Elliot, *The Old World and the New 1492-1650*, Cambridge 1972, s. 60-61.

45 Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, s. 32.

Özdemir Paşa idâresinde 1555 sonbaharında başlayan Habeşistan hareketinde, 1557 de, Habeşistan'ın denizle bağlantısını teşkil eden, altın, köle ve çeşitli ziraî ürünlerin ihrac edildiği en önemli limanlarından olan Massava ve ardından Arkiko ele geçirildi. 1558 de Tigre eyâleti, 1559 da da Deberva (Debaroa) Osmanlı sınırlarına dâhil oldu⁴⁶. 1560 yılında Özdemir Paşa'nın ölümünden sonra duraklayan fetih hareketleri Özdemir Oğlu Osman Paşa ve helefleri zamanında devam etti, eyâlet tam teşekkül etmiş oldu⁴⁷.

Önceleri 1.400.000 akça olarak tesbit edilen beylerbeyi salyânesi ve ayrıca askerinin mevâcibi için eyâlet mahsûlünden sağlanan gelir ile Massava, Sevvakin ve Beykûl gibi limanlardan elde edilen hasılat ve esir ticâretinden temin edilen gelir beylerbeyliğin devlete sağladığı başlıca varidât olmuştur⁴⁸.

Basra Körfezi'ndeki olaylara gelince, orası da Osmanlıların yeni teşebbüsleriyle karşı karşıya gelmişti. Daha 1552 yılında Pirî Reis'in Hürmüz'den başka Bahreyn'e de hâkim olması emredilmişti⁴⁹. 1559 yılına ait bir Mühimme Defteri kaydı Bahreyn'i sancaklık statüsünde gösteriyorsa⁵⁰ da aynı senede Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın adaya sefer yapma ihtiyacını duyması Bahreyn'in Osmanlı teşkilâtı içinde olmadığını kanıtlamaktadır⁵¹. Küçük çapta da olsa Osmanlılarla Portekizlileri tekrar yüz yüze getiren Bahreyn hâdisesi, Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın merkezden izinsiz olarak yaptığı bir seferdir⁵². İki kadirga, bir bergente ve 70 kadar da kayık ve 1200 asker ile Südde-i Saadet'e «arz ve ilâm itmeden fuzulî bazı ümera ve asâkirle» Bahreyn'e giden Mustafa Paşa orada, adanın yardımına gelen D. Alvaro da Silveira kumandasındaki Portekizlilerle karşılaştı. Kadirga ve kayıkları yakılan Osmanlılar adada mahsur kaldılar. Kıtık, hastalık

46 Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, s. 32. Padre Andre de Oviedo, maiyeti ile 17 mart 1557 de Massava önüne geldiğinde orada «Habeşistan'ı fethetme kararı» Özdemir Paşa'yı bulmuştu (P. Pais, *Historia da Etiopia*, II, s. 276).

47 Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, s. 48 vd.

48 Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, s. 98-107.

49 Koğuşlar 888, vr. 487b.

50 Müh. D., III, s. 139.

51 Bahreyn'in o sıralardaki hâkimi Reis Murad, Hürmüz veziri Nureddin'in kızı ile evliydi (Couto, *Dec. VII, Liv. VII, Cap. III*).

52 Müh. D., II, s. 18 (tarihi 28 zilhicce 966/1 ekim 1559). Basra seferine katılmış bir Osmanlı beyinin, bu hareket ile ilgili bir raporunda, Basra'dan 200 ath ve 400 tüfenkçinin getirildiği kayıtlıdır (bkz. C. Orhonlu, «1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor», *TD*, XVII/22 (1967), s. 1-16, özellikle s. 14.

getiren mevsim rüzgârları ve diğer bazı coğrafi şartlar, bu başarısız Osmanlı seferini noktalarken her iki kumandan da hayatlarını kaybettiler⁵³.

1560-1563 yıllarını, her nedense, Türk-Portekiz savaş devresi olarak kabul eden Braudel, bu devreyi doğu Akdeniz'de görülen ticarî canlanmaya mı yoksa Portekiz'in artık zayıfladığına mı delil olabileceği hakkında tereddüt beyan etmektedir⁵⁴. Ve uzunluğu pek geniş olan Türk-Portekiz okyanus sınırındaki olayları ayrıntılarıyla tesbit etmenin zorluğuna temas ederken bir problemi de ortaya atmaktadır. Bazen bir paşanın, bir beyin veya Portekizli bir kumandanın sâdece kendisini tatmin için, veya korsanlık şeklinde tecellî eden hareketlerin yanında devletlerin büyük hareket plânları ve buna tam zıt düşen bazı siyasî girişimlerin yer alması söz konusu devreyi anlaşılması karışık hâle sokmaktadır.

1557 yılında Portekiz'in Bassein vâlisinin⁵⁵ ve yine aynı yıla ait Diogo de Noronha'nın⁵⁶ mektupları Basra beylerbeyinden Portekiz üssüne elçi gittiğini, Kızıldeniz ve Basra Körfezi giriş çıkışlarında rekâbete son verilmesini istediğini ve daha önce de bu yolda gayret sarfedildiğini belirtmektedir. Goa'dan D. Francisco Coutinho'nun Kralı D. Sebastião'ya açıkladığına göre de bir Osmanlı elçisi Portekizlilerle 7 senelik bir sulh akdi için Goa'ya gitmişti⁵⁷. 1561 yılında Hürmüz'e giden başka bir Osmanlı elçisi de aynı mesajı taşıyordu; ticâret çok önemliydi, yollar açık tutulmalıydı⁵⁸.

1563 yılında da Portekizli bir elçiyi İstanbul'da görmekteyiz⁵⁹. Sultanın niyetlerini bizzat kendisinden öğrenmek amacıyla Osmanlı merkezine gelen Antonio Teixeira, hükümdar ile görüştü ve Lizbon'a geçerek durumu kralına ilettiler. Netice, 1540 larda sürdürülmek istenen fakat sonuç alınamayan, hiç bir zaman ciddiye alınmamış yarı-siyasî görüşmeler şeklinde oldu. Sultan bu kerre karabiber istemiyordu, lâkin Hint Okyanusu'nda seyr eden tüccarlara dokunulmamasını, bu yerine getirildiği takdirde iki imparatorluk

53 Couto (*Dec. VII, Liv. VII, Cap. VI-IX*)'ya göre, Bahreyn'den Katif'e sağ dönenlerin sayısı ancak 200 idî. Bu olay ile ilgili olan diğer bir araştırma: Saffet Bey, «Bahreyn'de bir Vak'a», *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III (1328/1910), s. 1139-1145.

54 Braudel, I, s. 553.

55 Wicki (ed.), *Documenta Indica*, IV, s. 180-181.

56 CC, Parte I, Maço 102, Doc. 47.

57 Wicki (ed.), «Duas Cartas oficiais de Vice-Reis da India, escritas em 1561 e 1564», *Studia*, III(1959), s. 53-54.

58 Gavetas, V, s. 137.

59 Couto, *Dec. VIII, Cap. V; KK, Ruôs 218, s. 69.*

arasında gerçek bir barışın temin edilebileceğini beyan ediyordu⁶⁰. Elçi teatileri yapılagelirken Hindistan yolu, açıklamağa çalıştığım çeşitli sebeplerle yeni rayına oturuyordu.

1560-66 yıllarında doğu Akdeniz'de ticarî faaliyetin canlanmasına işâret eden Amerikalı tarihçi D.F. Lach⁶¹, bunun en önemli sebebini, Avrupa'da ve Asya'da Portekiz'in kaderinin değişmiş olmasıyla izâh etmektedir. Baharat monopolisini Kızıldeniz girişini, deniz ticâret yollarını ve kendi ticâret merkezlerini iyi korudukları müddetçe tutabildiklerini, lâkin daha sonra bu işlerin çok güç başarılabilirdiğini belirtiyor. Doğuda Portekizli görevlilerin merkezî otoritenin aleyhine, kendi çıkarları için çalışmalarını en mühim sebep olarak ileriye sürüyor.

Diğer bazı delillerle de⁶² kuvvetlendirmemiz mümkün olan ticarî canlanmayı sâdece Portekiz'in Asya idaresi (Estado da India)ndeki çöküntüyle açıklamak yetersizdir. Meselenin bir de Osmanlı tarafı vardır. Tüccara can ve mal emniyeti sağlamak gayreti içinde görünen sultanın ve Türk-Portekiz sınırındaki beylerin sürdürdükleri siyâset şüphesiz Kızıldeniz ve Basra Körfezini daha işlek hâle getirmiştir. Bu düzen, onyedinci yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

60 Kanuni Sultan Süleyman'dan Portekiz kralına giden mektuplar: 971 (m. 1563) evail ve evahirinde (Gav. 15, Maço 14, Doc. 20) ve 28 muharrem 972 (5 eylül 1564) tarihinde (Müh. D., V, s. 70) gönderilen mektuplardır.

61 *Asia in the Making of Europe*, I(Chicago 1965), s. 129-130.

62 CC, Parte 1, Maço 105, Doc. 139 (1562 yılına ait); CC, Parte 1, Maço 106, Doc. 8 (1562); CC, Parte 1, Maço 106, Doc. 82(1563); Sim. E 1053-10 (1563).

SONUÇ

Bu araştırmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir deniz gücü -Akdeniz'-in teknik imkânlarına sahip bir deniz gücü- olarak Hint Okyanusu'na açılması, ancak gemilerin hâkim olduğu bir deniz imparatorluğundan ziyâde kapıları okyanusa açılan karaya bağlı bir teşkilât şeklinde oluşması ele alınıp incelenmiştir.

Tarihçiler, umûmiyetle, onaltıncı yüzyılda okyanus tipi yüksek gemilerin, Akdeniz'in kadirgalarına galebe çaldığı fikrinden hareket ederek Akdeniz tipinde donatılmış gemilerle Hint Okyanusu'na açılan Osmanlıların Portekizlilere karşı başarısız olduklarını savunagelmışlerdir. Gemicilik tekniği ile topçuluk san'atının esas alınıp, araştırmamız içinde geçen donanma ve basit filo hareketleri çerçevesi içinde, bir Türk-Portekiz kıyaslaması yapıldığında bu genel hükmü hemen tasdik etmenin doğru olmayacağı anlaşılır. Böyle bir mukayese yapan Amerikalı uzman Dr. F. Guilmartin çok yeni bir araştırmasında¹ bizleri bu yolda uyarmak ve konuya değişik açılardan bakmakla şüphesiz teknolojik yönden Hint Okyanusu tarihinde şimdiye kadar yapılmamış bir usûl uygulayarak bazı yanlış hükümleri silmek için zemin hazırlamıştır. Güçlü Portekiz donanmasının 1517 de Cidde önündeki başarısızlığının bir tesâdüf eseri değil, fakat Osmanlı istihkâm gücünün bir zaferi olarak kabul edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Osmanlı gölü sayılabilecek Kızıldeniz'in önce iklim şartları ve sonra da Türk istihkâmları Portekizlilerin yayılmalarını sınırlarken Hint Okyanusu suları da Osmanlı kadirgalarına fazla dalgalı gelmiştir. Okyanusta bu farklı teknikleri temsil eden güçlerin çatışması sonunda, olaylar, önceden tahmini zor bir düzeyde gelişti. Akdeniz ülkeleri kârlı çıktı.

Onaltıncı asrın ilk çeyreğinde bütün kuvvetini ortaya koyup Hint Okyanusu'nda oldukça söz sahibi olan Portekizli denizcilere karşı Türklerin 1538 de 70 parça gemi ile karşı çıkacaklarını tasavvur etmek oldukça zordu. Amma Osmanlılar bir denge unsuru olarak Hint Okyanusu'na çıktılar

¹ *Gunpowder and Galleys : Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge U.P. 1974, s. 7-15.

ve Avrupalı kâşiflerin en ciddi rakipleri oldular. Zamanla Mısır, Yemen, Basra, Lahsa ve Habeşistan'da beylerbeylik statüsünde teşkilâtlanarak, Lüzitanyalıların Asya'daki idarî ve askerî bozulmalarından da faydalanmak suretiyle Hindistan ve Uzak Doğu ülkeleriyle ticarî faaliyette bulunan müslüman tüccarları limanlarına cezbettiler. Bilhassa baharat ticâreti Osmanlı hazinesine gelir sağladı².

Araştırmamda, Portekizce kaynakların, Hint Okyanusu'nda ve Osmanlı güney sınırları boyunca gelişen olaylara nasıl yeni boyutlar kazandırdığı, şimdiye kadar fakir kalmış bir tarihi ne şekilde zenginleştirebileceği tesbit edilmek istenmiştir. Böylece de yeni problemlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Osmanlıların Okyanus siyâsetinin birkaç deniz seferinden ibaret olmayıp meselenin çeşitli yönlerinin bulunduğu, basit bir korsanlık hareketinden, kadirga yapımına, baharat kervanının hikâyesinden büyük seferlere, beylerbeylik teşkilâtından bunun deniz ile olan irtibatına kadar pek çok konuyu içine aldığı gösterilmek istenmiştir. Kaynakların daha derinlemesine ve yenilerinin bulunup incelenmesiyle, esas konu ile ilişkiyi kaybetmeden yer ve zaman bakımından daha dar çerçeve içinde ele alarak *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*'nu tam aydınlatmak mümkün olacaktır.

² R. Mantran, «L'Empire Ottoman et le Commerce Asiatique aux 16e et 17e Siècles», D.S. Richard (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, London 1970, s. 169-179.

KISALTMALAR

- Barros, *Dec.* : *Decadas da Ásia*, Lisboa 1778-88.
- Boxer, *PSE* : C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, London 1969.
- Braudel : F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (S. Reynold terc.), 2 cilt, London 1972-73.
- Cart. Ormuz : Cartas de Ormuz a D. João de Castro, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lisboa.
- Castanheda : Fernão L. de Castanheda, *História do Descobrimento e Conquista da Índia pelos Portugueses*, Lisboa 1833.
- CC : Corpo Cronológico, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lisboa.
- CDP : *Corpo Diplomático Português*, Lisboa 1862 - (15 cilt yayınlanmıştır).
- CHI : *The Cambridge History of Islam* (ed. Holt, Ann K.S. Lambton, B. Lewis), Cambridge 1970.
- Col. Lourenço : Coleção de São Lourenço, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lisboa.
- Correia : G. Correia, *Lendas da Índia*, Lisboa 1858-1861.
- Doc. Orient : Documentos Orientais, Arquivo Nacional da Torre do Tombo. Lisboa.
- EI² : *Encyclopaedia of Islam* (2. edisyon).

- Gav. : Gavetas da Torre do Tombo, Lisboa.
- Gavetas : *As Gavetas da Torre do Tombo* (Basılmış kısım).
- Godinho : Vitorino Magalhaes Godinho, *Os Descobrimientos e a Economia Mundial*, Lisboa 1965-68.
- İA : *İslâm Ansiklopedisi*.
- JRAS : *Journal of the Royal Asiatic Society*, London.
- KK, Ruûs : İstanbul Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi, Ruûs Defterleri.
- Meiling-Roelofsz : M.A.P. Meiling-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Hague 1962.
- MLI : *Mare Luso-Indicum, Études et Documents sur l'histoire de l'Océan Indien et des Pays Riverains à l'Époque de la Domination Portugaise* (ed. J. Aubin).
- Müh. D. : İstanbul Başbakanlık Arşivi, Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri.
- Orhonlu, *Habeş Eyaleti* : Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti : Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.
- Orhonlu, *Hint Kaptanlığı* : Cengiz Orhonlu, «Hint Kaptanlığı ve Piri Reis», *Bulleten*, XXXIV/134 (1970), s. 235-254.
- Port. Mon. Cart. : A. Cortesão - A. Teixeira da Mota, *Portugaliae Monumenta Cartographica*, Lisboa 1960.
- Serjeant : R.B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast*, O.U.P. 1963.
- Sim. E : Archivo General de Simancas, Estados (İspanya).

- TD : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*.
- TED : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*.
- Whiteway : R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India*, London 1967 (2. baskı).

Diğer Kısaltmalar

- bkz. : bakınız.
- Cap. : Capitulo.
- Doc. : Documentos.
- fol. : folio.
- krş. : karşılaştırınız.
- Liv. : Livro.
- mad. : madde(si).
- s. : sahifa.
- vr. : varak.